

Kaarel Vanamölder (Tartu Ülikool), 2009

Eesti kultuurilugu

Kaarel Vanamölder (Tartu Ülikool), 2009

1. Mõiste *kultuur* defineerimine, mõiste genees

Antiik-Rooma:

Marcus Portius Cato (vanem) (234–149 eKr): *De agri culturae*
 Cicero (106–46 eKr): *cultura animi*
liberalium cultura literarum

Araabia kultuuriruumis: [takāfa]

Hiina kultuuriruumis: [wen-hua]

Mõiste *kultuur* võeti teadusliku definitsioonina kasutusele alles 200 aastat tagasi, valgustusajal ühes 1793. aastal Saksamaal välja antud sõnaraamatus.¹

Kultuuriuuringutest tänapäeval

Peter Burke:

Me elame ajal, mil inim- ja ühiskonna uurimise vallas on käimas nn kultuuriline pööre. Kultuuriuuringud lohkavad paljudes õppeasutustes, eriti ingliskeelses maailmas. Hulk teadlasi, kes kümmekond aastat tagasi oleksid end nimetanud kas kirjanduskriitikuteks, kunsti- või teadusajaloolasteks, eelistavad ennast nüüd määratleda kultuuriajaloolastena, kes uurivad „visuaalkultuuri“, „teaduskultuuri“ jne. Politoloogid ja poliitikaajaloolased uurivad poliitilist kultuuri ning majandusteadlased ja majandusajaloolased on oma pilgud suunanud tootmiselt tarbimisele ning seega kultuuri poolt vormitud soovidele ja vajadustele. Tänapäeva Suurbritannias ja mujalgi on „kultuur“ saanud igapäevaseks väljendiks, mida tavalised inimesed kasutavad, kõneldes oma kogukonnast või eluviisist.²

Definitsioonist

Kõige üldisemalt eristatakse sõnal kultuur kahte kasutamise viisi:

¹ Vt Aare Laanemäe. Kultuurilugu. Ilo 2003. ja Aare Laanemäe. Kulturoloogia. Ilo 2007.

² Vt Peter Burke. Kultuuride kohtumine. Varrak 2006, 192.

1. *hindavat*, kus kedagi või midagi hinnatakse (inimene on kultuurne või vastupidi). Tegemist argilähenemisega
2. *kirjeldavat*, kus mingit kultuurinähtust või –protsessi teaduslikult avatakse ja analüüsitakse.

Kultuuri interpreteeritakse seega avaralt, ent oluline on inimese ja looduse eristamine: kultuur on kõik see, mis ei sünni vahetult looduses, vaid rajaneb inimese loovusele. Kultuur on inimese loova vaimutegevuse valdkond, mis vastandub looduslikule isetekkele. Ta pole üksnes kirjandus, kunst, haridus, moraal ja käitumine. Ta on ühiskonnale omane mõtlemise ja tegutsemise viis, mille sisuks on vaimsed väärtused.

Kuidas kirjeldada kultuuri minevikku? Ajaloolane uurib kultuurilugu – kultuuriajalugu üldiselt, mentaliteediajalugu, ideeajalugu. Oluline murrang, mis meid tänagi mõjutab, saabus kultuuriajaloo diskursusesse 20. sajandi teisel poolel, antropoloogilise kultuuriajaloo põhimõtete levikul, mis vastandus kultuuriajaloo klassikalisele traditsioonile.

Kultuuriajaloo klassikaline traditsioon:

- Keskendutakse peamiselt professionaalse kunsti, kirjanduse jms uurimisele. Ühesõnaga: kultuur oli midagi sellist, mida mõnel ühiskonnal (või täpsemini, mõne ühiskonna mõnel rühmal) on ja teistel mitte.

Selline on kultuuri „ooperiteaterlik“ kontseptsioon (Burke). Kultuuriajaloo klassikaline variant on klassikaline mõlemas tähenduses - see rõhutab suurteoste klassikat ehk kaanonit ning on samas ise aluseks mitmetele klassikalistele ajalootestidele. Näiteks Johan Huizinga „Keskaja sügisele“ (1919). Püütakse üldistada, huvi kõikide kunstide ja nende omavaheliste suhete ning „ajastu vaimu“ vastu.

Kultuuriajaloo klassikalisele koolkonnale kriitika:

- 1) See jääb õhku rippuma, sest ei pööra tähelepanu (või vähemalt paneb vähe rõhku) ühiskonnale - majanduslikule infrastruktuurile, poliitilisele ja sotsiaalsele struktuurile jne.
- 2) Teiseks kritiseeritakse klassikalist kultuuriajalugu peamiselt selle tõttu, et see põhineb kultuurilise ühtsuse ja konsensuse eeldusel. Probleem on selles, et kultuurilist konsensust või homogeensust on väga raske tuvastada. Näiteks kultuurivool, mida me kutsume renessansiks, oli vool eliitkultuuri sees, mis tõenäoliselt ei puudutanud elanikkonna talupoeglikku enamust. Ja eliit ise oli omakorda kultuuriliselt kihistunud.
- 3) Klassikalise kultuuriajaloo keskne mõiste, mis on üle võetud kirikust, on traditsioon, mille põhiideeks on esemete, praktikate ja väärtuste edasiandmine põlvest põlve.
- 4) Neljandaks kritiseeritakse klassikalist kultuuriajalugu kultuuri mõiste kitsa käsituse pärast. Esiteks võrdsustab see kultuuri kõrgkultuuriga, seades samas ka piirid ja kuulutades midagi teistest kõrgemaks, luues teatud hierarhia.
- 5) Kultuuriajaloo klassikalist traditsiooni saab kritiseerida veel sellegi eest, et see pole tänapäeval enam asjakohane ega adekvaatne.

Klassikalist kultuuriajalugu kirjutati Euroopa eliitidele Euroopa eliitide kohta. Tänapäeval aga huvitab kultuuriajalugu nii geograafiliselt kui ka sotsiaalselt laiemat ja kirevamat publikut.

Antropoloogilise kultuuriajaloo põhipunktid:

1) ei tehta tavapäraselt vahet kultuuriga ja kultuurita ühiskondadel. Näiteks Rooma impeeriumi langusesse ei peaks suhtuma kui barbaarsuse võitu kultuuri üle, vaid kui kultuuride kokkupõrkesse. Kuigi see kõlab paradoksaalselt, on olemas selline asi nagu „barbarite tsivilisatsioon“.

2) Kultuuri tähendust on avardatud enam argistele tegevustele, hõlmates hoopis suuremat hulka tegevusi kui enne - mitte üksnes kunsti, vaid ka ainelist kultuuri, mitte ainult kirjutatud, vaid ka suulist sõna, mitte ainult teatrikunsti, vaid ka rituaali, mitte ainult filosoofiat, vaid ka tavaliste inimeste mentaliteete. Selles lähenemises on keskne koht argielul või «argikultuuril», eriti reeglitel või konventsioonidel, millel argielu põhineb ja mida semiootik Juri Lotman „argikäitumise poetikaks“.

Kultuur on seega "kõik mida inimesed teevad ja mida nad ei tee" nt. ehitised, tööriistad, relvad; koduloomad, rongid, telefonid; laulud, raamatud jne.

3) Kolmandaks on vanas kultuuriajaloo kesksele traditsiooni mõistele lisandunud hulk alternatiive. Traditsioonid ei jätku automaatselt, inertsist. Vastupidi, nagu on näha hariduse ajaloost, tuleb nende põlvest põlve edastamiseks näha palju vaeva.

Ühesõnaga, rõhk on nihkunud andjalt vastuvõtjale, sest vastuvõetu erineb alati edasiantust. Vastuvõtjad tõlgendavad ja kohandavad väljapakutud ideesid, tavasid, kujundeid jne kas teadlikult või mitte. Tantsuklubid versus rahvakunstiansamblid näiteks.

4) Uudsel on vaadatud kultuuri ja ühiskonna vahekorda, milles kultuuris nähakse ühiskonna aktiivset, ümberkujundavat jõudu.

Postmodernistlik käsitlus:

Viimase aastakümnete kultuurimise buum on sillutanud tee käsitlustele, mis hõlmab kõige mitmekesisemaid käsitlusi, muudab vorme ning on pidevas dialoogis. Tänapäeva kultuuriuurisel mitte üks keskne, vaid mitu algupära (Laanemäe).

- Kultuuriuurimine pole sisuliselt ühtne ega moodusta tingimata tervikut.
- Kultuuriuurimine on eluline, mitteakadeemiliselt orienteeritud uurimine.
- Kultuuriuurimine on modernsuse kriitiline uurimine.
- Kultuuriuurimine tähendab kultuuri uurimist nii materiaalse kui ka sümboolse toiminguna, igapäevase sotsiaalse reaalsusena. Uuritakse erinevaid elustiile ja nende tähenduste võrgustikke. Kultuur on siin erinevate uurimissuundade väljaks.
- Kultuuriuurimine tegutseb piirialal, niihästi akadeemilise ja mitteakadeemilise maailma kui ka akadeemiliste uurimisalade vahelisel piiril.

Kriitika:

Sellist postmodernistlikku käsitlust on mõneti kritiseeritud. On väidetud, et "kui kultuur hõlmab kõike, siis ei selgita ta midagi" (S. Huntington). Seetõttu valitakse mingi keskne ideekoncept (väärtushinnangud jm), mis võimaldab kultuuri teatud seoseid paremini uurida ja mõista.

2. Eesti ajaloo periodiseerimine ning kultuurimurrangud³

Eesti ajaloo periodiseerimise aluseks võetakse enamasti poliitiline ajalugu, esmajoonel Eesti ala riiklik kuuluvus. Nii võime rääkida ka Taani-, Ordu-, Poola-,

³ Vt näit Toomas Karjahärm. Ajaloolase käsiraamat. Argo 2004.

Rootsi, Vene- ja Nõukogude ajast, ning mõnikord arvestatakse ka poliitilisi muudatusi nn ajalooliste aegade piiridena – näit Liivi sõjaga lõppes orduaeg jne.

Eesti ajalugu on jaotatud üldjoontes:

Muinasaeg: lõppeb 13. sajandi vallutusega, omab palju sisemisi alaperioode (kivi-, pronksi- ja rauaaeg)

Keskaeg: 13. sajandi alguse vallutusest kuni 16. sajandi keskpaigani (reformatsiooni jõudmine Eestisse 1523 või Liivi sõda 1558)

Varauusaeg: 16. saj keskpaik kuni 18. sajandi lõpp (sageli nimetatakse lihtsalt Rootsi ajaks, mis on iseenesest ebatäpne).

Uusaeg: 19. sajandi algus kuni 20. sajandi algus (ehk nn Vene aeg)

Lähiajalugu: 20. sajandi algusest tänapäevani (eksisteerib mitmeid muid arvamusi, näit lähiajaloo algus II maailmasõjast jne)

Murrangud

Eesti kultuuriruumis on toimunud mitmeid murranguid, mille põhjusteks võivad olla poliitilised sündmused (sõjad jne) või ka suuremad muudatused Euroopa kultuuriloos (reformatsioon).

Võime eristada kolme suuremat murrangut:

13. sajandi vallutus, mil Eesti liidetakse Öhtumaa kultuuriruumi nii administratiivselt kui mentaalselt. Tuleb uus religioon, uued isandad, uued ilmingud (linnad, mõisad jne). Kujunevad uued ühiskondlikud suhted.

19. saj keskpaik: Rahvuslik ärkamine ja laiemas mõttes ühiskonna moderniseerumine. Sajandeid püsinud ja tasapisi teisenenud ühiskondlik korraldus ning selle sisesed patriarhaalsed suhted muutuvad kiiresti.

20. sajandi algus: Eesti Vabariigi loomine, mis muudab põhjalikult senist võimukorraldust ning ühiskondlikke suhteid ja mentaliteeti.

Võimalik ka, et Nõukogude okupatsioon ning taasiseseisvumine võiksid olla murrangulisteks momentideks.

Kindlasti on ühiskondlikke-kultuurilisi murranguid veel, näiteks reformatsioon või Jüriöö ülestõus, kuid nendega ei kaasnenud nii ulatuslikke, ühiskonda igakülgsest muutvaid protsesse.

3. Eesti etniline mosaiiksus: ajaloolised rahvusvähemused või vähemusrahvused?⁴

Eesti pole mitte kunagi olnud üherahvuseline maa (või tegelikult: mis on *rahvus*, mis ajast saame hakata loetlema rahvuseid?), selle tingib juba geograafiline asupaik. Siin on alati elanud ka teisi rahvusgruppe, kuid põhigrupi on moodustanud siiski põlisrahvana eestlased. Üldistades võib väita, et alates varauusajast kuni 20. sajandi teise pooleni - perioodini pärast II maailmasõda - moodustasid eestlased 85–88% rahvastikust. Pärast II maailmasõda muutusid senised proportsioonid ühiskonnas oluliselt. Eristamaks II maailmasõja eelset ning -järgset situatsiooni, kasutatakse ajalookirjanduses nende vähemusrahvuste märkimiseks, kes elasid tänase

⁴ Vt näit Jüri Viikberg. Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999. ja Ilmar Talve. Eesti kultuurilugu. Ilmamaa 2004.

Eesti territooriumil enne 1945. aastat, sageli mõistet **ajaloolised vähemusrahvad**.

Klassikaliselt võime ajalooliste vähemusrahvaste hulka arvata näit

- baltisakslased
- eestirootslased
- eestivenelased

Tänase rahvastikusituatsiooni iseloomustamiseks on käibel kaks terminit:

Vähemusrahvus (*национальное меньшинство, national minority*): vähemus + rahvus: omariiklusest rahvus, nt kurdid, baskid.

Rahvusvähemus (*этническое меньшинство, ethnic minority*): rahvus + vähemus väljaspool oma riiki elav kogukond. Eestis elavad rahvusvähemused on venelased, ukrainlased, juudid jt.

Vaadeldes Eesti ajaloolisi vähemusrahvaid lähemalt, selgub, et neid oleks üsna raske paigutada ülaltoodud mõistete alla. Faktiliselt on ju tegu väljaspool oma riiki elav kogukonnaga, kuid teatud rahvusgruppide side päritolumaaga oli tinglik. Näiteks vanausulised venelased olid Venemaalt lahkunud tagakiusamise tõttu ning sinna tagasipöördumine polnud võimalik. Eestirootslased elasid samuti isoleeritult, säilitades oma kultuuri, keelemurrakud, mis erines Rootsi emamaa arengutest jne. Kokkuvõtvalt võiks visandada mõned jooned Eesti ajalooliste vähemusrahvaste iseloomustamiseks:

- pikaajaline asustus Eestis
- sageli traditsionaalsed asualad
- väljakujunenud identiteet
- eripärase kultuuri hoidmine ja säilitamine
- suhe päritolumaaga (kui seda on) olemas, ent mitte liiga intensiivne
- said oluliselt või pöördumatult kahjustada II maailmasõjas

3.1. Sakslased - baltisakslased (*Deutschbalten, Balten, остзейцы, остзейские немцы*)

Eestis: 13. sajandi algusest kuni 1939. aastani

13. saj vallutuse järgsed maa valitsejad

seisuse- ning keelepiiri kokkulangemine: *deutsch* ja *undeutsch*

Baltisakslasteks nimetatakse tänases Eestis ja Lätis umbes seitse sajandit elanud sakslasi, kes olid kuni 19. sajandini siin ühtlasi kõige arvukam etniline vähemus, alles 1897 langesid nad venelaste järel teiseks.

Saksa asustus sai Eesti ja Läti territooriumil alguse 12. sajandi lõpul, kui liivlaste maadele saabusid esmalt kaupmehed ja preestrid, kellele järgnesid ristsõdijad.

Saksa püüasustuse tekkeks oli oluline osa Riia linnal, mis asutati ristsõdijate poolt 1201. aastal, ning sai esimeseks keskuseks. Samas said ka Põhja-Eestis taani kuninga vasallideks peamiselt saksa aladelt tulnud.

Sakslane – saksilane: õigupoolest on 13. sajandi ristsõdijaid samuti raske nimetada sakslasteks, pigem päritolu või kodupiirkonna järgi: näit saksilased, vestfaallased jne.

Elukohad: üle maa, kindlustasid end kui vallutajad ja hilisemad valitsejad. Peamisteks elupaikadeks linnad ja mõisad. 20. sajandi

alguseks oli Eestis umbes 1000 mõisat. Keskaja jooksul kujunes välja saksa asustus kui hõre võrgustik, kuid samas koosnes uusasukaist ülemkihtidele nende hea organiseerituse, sõjalise jõu, maavalduste ning muude rikkuste tõttu kogu võimutäius.

Vastsed maaisandad (piiskopid ja Taani kuningas) jagasid oma territooriumitest lääne – maavaldusi, pannes aluse kohalikule aadlile. Pärast vallutust algab põlisrahva järk-järguline eemaletõrjumine valitsemispositsioonidelt. Tegemist on pikaajalise protsessiga, mille lõppu võiks paigutada 17. või 18. sajandisse. Eesti vallutajate ülemkihile järgnes Saksamaalt linlased-kaupmehed-käsitöölised. Saksa käsitöölise kiht kasvas Liivimaa linnade õitsele puhkedes eriti Hansa perioodil 13. sajandi lõpust alates. Linnades hakati eestlasi kõrvale tõrjuma – linnad omandasid saksaliku ilme (võrdl Tallinn - Lübeck) ja kandsid kultuurilises mõttes euroopa-saksa traditsioone. Alamsaksa keel, mida kasutati eeskätt linnades, on avaldanud eesti keele leksikale tuntavat mõju paljudes valdkondades – käsitöö, merenduse, laevanduse, usu, kiriku, halduse jm aladel. Linnamiljöös mõjustused maale juba keskajast peale.

Rahvuse-keele-seisuseküsimus:

Saksa talupoja asustust meie maal ei tekkinud, kuigi leidus maavabasid ka sakslaste seas. Oluline erinevus põlisrahvast oli kindlasti määratletav ja tunnetatav isiklik vabadus, mis eestlastel järk-järgult kahanes. Üleolek mittevabade suhtes, enda privilegieerituse tunnetamine. Hiljem hakkasid sakslased endale maaharimist häbistavaks lugema.

Keelepiir kujunes seisusepiiriks. Eestlasi ja lätlast (õigupoolest kõiki „teisi“) hakati nimetama lihtsalt **mittesakslasteks** (*Undeutsche*) ja ennast **sakslasteks** (*Deutsche* – kõik kuulusid siia, sulandusid). Näit 16. ja 17. sajandi autorid (Russow, Olearius jne) kirjutavad eranditult *mittesaksa talupoegadest*. Nõnda tekib situatsioon, kus sotsiaalne mobiilsus tingib ka kultuurivahetuse: paremale järjele tõusnud läti- või eestikeelne isik vahetab oma keele ning kultuuri.

Baltisakslased 20. sajandil

Baltlaste kui kitsa vähemuse seisund jäi ebakindlaks, jäädes ajapikku ajale jalgu. Põliselanike arv hakkab kiiresti kasvama 19. sajandi teisel poolel ning teiselt poolt lisandub siia venestus, mis oli suunatud baltlaste vastu. 1905 revolutsioon lahvatas eelkõige ka sakslaste vastu. 20. sajandi alguses iseloomustas baltisaksa kildkonda soovimatus jagada oma õigusi takistas liitu jõukamate eestlastega, kes otsisid seejärel koostööd rikkama vene kildkonnaga. Seisused kaotati 1917. aasta revolutsioonide käigus.

Eesti Vabariigis - 1919 Asutav kogu konfiskeerib mõisad. Aadel jääb ilma kogu oma sotsiaalsest, poliitilisest, majanduslikust võimust. Iseseisvas Eestis tuli sajandeid domineerinud baltisakslastel kohaneda tavalise vähemusrahvuse rolliga. Nende arv kahanes veelgi – sõjakaotused, emigreerumine, rahvusrühma vananemine, suur naiste ülekaal ja vähene sündimus. Eesti linnade tänavapilti kuulusid 1920 – 30 aastail musta riietatud saksa vanapreilid, rahvakeeles „saksa tantad“, kes elasid oma varjupaikades. Segunemine aeglane.

Ümberasumine ehk Umsiedlung

Baltisakslased lahkusid Eestist 1939. aastal. Ajaloolaste andmetel lahkus 13 339 inimest, ka 1940–41. Naasta neil ei lubatud. On oletatud, et sõjas hukkus üle 8000 baltisakslase, enamik läks elama Läände. 1945 jäi neid Eestisse veel 300. 15. augustil 1945 küüditati neist enamik Permi oblastisse.

3.2. Eestirootslased, ehk rannarootslased (*Aibofolke*)

Eestirootslastel puudub ühine nimekuju. Varasemal ajal on kasutatud kokkuleppeliselt nende kohta mõistet rannarootslased, ent tänapäeval pigem nimetatakse asustuspiirkonna järgi. Näit

- vormisrootslased,
- ruhnurootslased,
- pakrirootslased jne.

Eestis: 14. sajandist kuni II maailmasõjani, asusid enamasti Eesti rannikupiirkonnas ja saartel. Asustus kompaktne ning eluviisiks kalastamine, maaharimine, laevandus jm merega seonduv.

Põlised asustuspiirkonnad: Ruhnu, Hiiumaa, Läänemaa rannikualad ja saared (Riguldi, Sutlepa, Noarootsi, Vormsi, Osmussaar), Loode-Harjumaa rannikualad ja saared (Nõva, Vihterpalu, Kurkse, Pakri poolsaar, Pakri saared) ning Naissaar. Linnadest elatud Haapsalus ja Tallinnas.

Kõige vanemad dokumentaalsed tõendid rootslaste Eestis asumise kohta kuuluvad 13. – 14. sajandi vahetusse, varasem asustus on hämar ja vaieldav. Esimene rootslasi nimetav dokument on Haapsalu linnaõigus aastast 1294. 1341 on elatud Ruhnul rootsi õiguse järgi, 1345 müüs Padise klooster rootslastele Laoküla mõisa ja Suur-Pakri saare. Rahvakultuuri-, kohanime- ja murdeuuringud viitavad sellele, et suur hulk rootslasi saabus Eestisse Soome kaudu (Ahvenemaalt). Nende saabumises on oletatud ka teadlikku kolonisatsiooni. Valdav enamus rootsi asustusest tekkis piiskopimaadele, sisseränne intensiivistus vahetult peale Jüriöö ülestõusu. Ränne kulmineerus 15. – 16. sajandil. Sel ajal oli rootslaste asuala kõige suurem. Hiljem hakkasid eestlased tagasi nihkuma.

Eestirootsi asustuse aluseks olnud "rootsi õigus" tähendas peamiselt piiratud koormisi ja inimeste isiklikku vabadust. Neid eesõigusi on mitmesugustes ürikutes kinnitanud ka hilisemad võimulolijad. Just isiklik vabadus eristas rootslasi eesti talurahvast, kes muudeti sunnismaiseks, hiljem aga langes pärisorjusesse. Samas tuleb rõhutada, et rootslased poknud mingi ülemklass, vaid tavalised talupojad, kalurid

Rootsi ajal muutus eestirootslaste olukord halvemaks – nende õiguslikule autonoomias hakati vaatama järk-järgult mööda – ei baltisaksa ega rootsi härrad neid tunnistanud. See põhjustas pikaajalisi tülisid ning lausa võitlusi – asustus järjepidev ning rahvas mäletab õigusi. Olukord ei muutunud ka Põhjasõja järel, mil mitmel pool kaotati om senised õigused. 1781 asustati tuhatkond mõisnikuga konflikti sattunud Hiiumaa Kõrgesaare Reigi rootslast Katariina II korradusel Ukrainasse.

1816. aasta seadus vabastas talupojad pärisorjusest, mite rootslasi. Nende olukord paranes 1850 – 1860 aastate talurahvaseadustega, ent majanduslik ja hariduslik mahajäämus eestlastest oli tuntav tsaariaja lõpuni.

Eesti Vabariigi loomise järel said laialdase omavalituse – mindi üle ka talupoollundusele, külakogukondliku ja naturaalmajanduse asemel. 1919 oma partei. 1925. aasta kultuurautonoomia käigus kohalik omavalitsus rootsi keeles,

1930 eestistamise käigus sunniti peale eesti keelt koolides, kohanimed eestistati, keelati Rootsist pärit kirikuõpetajate tegevus, kakskeelsete perede lapsed sunniti eesti kooli.

1939. aasta baaside leping - NSV Liidud sõjaväeasjade alla põlised eestirootsi saared Osmussaar, Suur- ja Väika Pakri ning Naissaar, elanikud pidid kodud maha jätma ning mandrile asuma. 1940 –41 repressioonid

tabasid ka eestirootslaste juhtivaid jõude. Mobiliseeriti punaarmeele ning ka saksa armeesse – paljud põgenesid Rootsi.

1943–1944 kokkuleppel Saksa okupatsioonivõimudega õnnestus mitu tuhat eestirootslast laevadega Rootsi toimetada. Lahkus umbes 7000 eestirootslast. Kodumaale jäänud rootslaste identiteet hävitati – kõik rootsikeelsed koolid suleti, meresõit ja rannakalapüük keelustati, rannad suleti, talud likvideeriti sundkollektiviseerimise kaudu.

Keeles säilis palju muinasrootsi keelele omaseid jooni. Jagunesid murderingkondadeks. Saartel oli palju selliseid, kes eesti keelt peaaegu ei mõistnud. Tüüpiline on suur 30 – 50 õuega ja hargneva tänavarägastikuga sumbkülad.

Hiiurootsi kannel (*tallharpa* ehk hiiukannel) - muusikainstrument, mis iseloomulik eestirootsi kultuurile.

Kuulsaid eestirootslasi:

Ilon Wikland, kunstnik (sündinud 1930 Tartus)

3.3. Eestivenelased

Tuleb eristada vanausulisi peipsivenelasi ja muid, hiljem sisserännanud. Muidugi elas venelasi Eestis ka juba keskajal ning varemgi, ent neist kõnelda tänu lünklikul allikmaterjalile on keeruline.

Peipsivenelased (*староверы, старообрядцы, древнеправославные*)

Vanausuliste Eestisse ümberasumise otseseks ajendiks sai 1666. aasta kirikulõhe Venemaal, mis erinevalt Lääne-Euroopas toimunud reformatsioonist mõistis traditsioonilise suuna pooldajad valitseva kirikuga opositsiooni. Vanausulisi hakati taga kiusama ning nad põgenesid Vene äärealadele – Siberisse ning ka Peipsi järve taha. Tegelikult oli siia venelasi elama asunud juba varemgi. Varasemad andmed Peipsi lääneranniku venelaste asustusest pärinevad 16. – 17. sajandist, venelaste sisseränne jätkus 18. sajandil, mil kogu Eesti kuulus juba Venemaa koosseisu.

Allikaliselt on näha, et esimesed vanausulised Venemaalt Põhja-Eestisse Räpina mõisa maadele 18. saj alguses – 1710 asutasid Räpina lähisel Võhandu jõel kloostri fedossejevlastest vanausulised, üks vanausuliste haru, kes elas äärmiselt askeetlikult, abiellumine keelatud. Räpina esimese **skeedi** (*скит, обитель* – klooster, erakla) iga jäi tänu võimude vastutöötamisele lühikeseks, kuna skeedis leidsid varjupaika sõjaväest ärapagenud.

Ulatuslikumad vanausuliste püüasulad tekkisid 1730. aastate lõpus. Rajati ka puitpalvelaid. 19. sajandi alguseks olid palvemajad olemas Tallinnas, Tartus, Kasepää, Kallastel, Mustveel, Varnjal, Kolkjal ning Piirikülas. Palvela tähendab ju ka asulat. Asulad kulgesid seega piki Peipsi läänerannikut kuni Piirissaareni (algselt Poka saar, vana vene nimi on Želatšek) kompaktse tänavküla-tüüpi asustuse – rannajoonega paralleelselt kulgeva küla. Minevikus kandsid külad kahekordset nime. Osaliselt tulenesid venekeelsed nimetused vanadest eesti nimedest, näiteks Logovess (Lohusuu), Kazepel (Kasepää). Tänapäeval teatakse vast veel Voronjat – Varnja.

1880 aastatel tulid ka Narva ümbrusesse Kreenholmi, mis on seotud kergetööstuse arenguga.

Vanausulised säilitasid oma religioossed veendumused ning sellest lähtuva elukorralduse ega sgunenud teiseusulistega, veel enne Teist maailmasõda

abielluti üksnes omavahel. Nende arv kasvas kiiresti – 1811 – 1172; 1846 – 4600. Eesti lähinaabruses olid suuremad asulad Latgales ja Leedus.

Vanausuliste sisseränne lõppes 19. sajandi keskpaigaks. Üheks põhjuseks oli kindlasti Peipsi-äärse territooriumi majandusvõimaluste ammendumine. Tegeleti üksnes köögiviljakasvatusega – peipsivenelased pole kunagi olnud talupidajatest maaomanikud. Teiseks püüti muidugi kalu ning nüüd mindi tööle linnadesse.

Enne Teist maailmasõda elas vanausulisi eesti u 8000 inimest. Nõukogude võimu kehtestamine 1940. aastal ja järgnev saksa okupatsioon kahjustasid korvamatult Eesti vanausuliste elu. Osa vanausulistest langes repressioonide ohvriks, nende majad riigistati, algas ründav usuvastane propaganda, Peipsimaal moodustati võitlevate ateistide rühmitusi. 1940. aastal küüditati vanausuliste pered Siberisse. Saksa okupatsiooni ajal saadeti osad kas saksamaale tööle või koonduslaagritesse. Pölesid maha pühakojad jne. Enne nõukogude vägede tulekut põgenesid osad vanausulised uut repressioonide kartuses läände, mis järgnesid tänu soovimatusele astuda kolhoosidesse. Usuvastane Nõukogude võim kiusas vanausulisi pidevalt taga.

Eesti vanausuliste vaimseks keskuseks on Riias paikne Grebenštšikovi skeet, kohapealset usuelu aitab koordineerida **Eestimaa Vanausuliste Koguduste Liit** (asutatud 1926, taastatud 1995). Vaimulikke koolitatakse Riias ja Peterburis. Eesti vanausulistel pole usuelust ega kogudustest eraldi seisvaid kultuuriseltse või organisatsioone, nad ei kuulu ka Eestimaa Rahvaste Ühendusse.

Vanausulised Eestis kuuluvad **papitute** (безпоповцы) hulka. Sakramentidest on säilitatud vaid kaks – ristimise ja pihtimise. Pole ka altarit. Pihhiisa rolli täidavad *nastavnikud*, kuid nastavniku puudumisel on üldjuhul võimalik pihtida ka ikooni ees. Eestis kaks papitute usulahku: fedossejevlaste (федосеевцы, kaks kogudust) ja pomoorid (поморцы, ülejäänud).

Vene kirjanduse instituudi korraldatud ekspeditsioonidel 1958-1961 koguti neilt aladelt 120 käsikirjalist raamatut, mõni isegi 15. – 16. sajandist. Vene ikoonikunsti traditsioon säilis Peipsi ääres kuni 20. sajandini, mil Raja külas elas ja töötas Tšernigovi kubermangust tulnud **Gavriil Jefimovotš Frolov** (ФРОЛОВ Гавриил Ефимович 1854–1930), kes pani aluse Peipsiääre ikoonimaali koolkonnale. Raja koguduse vaimuliuna on tema eestvedamisel ja rahastamisel ehitati senine palvemaja ümber kirikuks (1910), sisekujundus 1920. Lisaks rajas sinna ka kooli ning õpetas neumade järgi kirikulaulu. Olulisim ikkagi on ikoonimaalimiskoolkond. Tema õpilane **Pimen Maksimovitš Sofronov** (Пимен Максимович СОФРОНОВ 1898 - 1973) saavutas maailmakuulsuse. Raja külast sai palverännakute koht paljudele. Frolovi autoriteet ja kuulsus olid niivõrd suured, et tema matustele 1930. aasta 2. oktoobril kogunes ligi kaks ja pool tuhat inimest.

4. Kultuurikontaktid peale 13. sajandi vallutust⁵

Eesti kultuur on olemuslikult olnud pikka aega talupojakultuur. Ristiusustamisega toodi Eesti alale lääneeuroopalik feodaalsüsteem. Vallutusega kaasnenud uued ühiskondlik-poliitilised ja majanduslikud süsteemid kehtestasid Lääne-Euroopale omase töö ja toodangu jaotuse, mille alusel toimus elanikkonna kihistumine.

⁵Vt Ilmar Talve. Eesti kultuurilugu; Inna Põltsam. Söömine ja joomine hiliskeskaegses Tallinnas. Tartu 1995. Tiina Kala. Eesti XIII-XVI sajandini. Eesti identiteet ja iseseisvus. Avita 2001. 57-73.

Eestisse valgus eeskätt **linnade** ja **kiriku** kuid ka **linnuste** ning edaspidi **mõisate** kaudu rohkelt kontakte germaani, peamiselt alamsaksa kultuuriga.

Põhilised elatusalad (põllundus, karjandus, kalastus) said keskajal vähem mõjutusi, kuna sel perioodil ei toiminud muudatusi ka vallutajate eneste kultuuris.

Seevastu valgus neid ainelise kultuuri poolel linnade ja mõisate vahendusel üsna palju käsitööaladele ja tehnikasse, ning vaimse kultuuri poolel kiriku vahendusel eriti rahva vaimsesse ilma.

4.1. Linn keskajal, selle kultuurikontaktid

Keskaja majandus oli agraarse iseloomuga, st põhines maal, mis kindlustas eluks hädavajaliku. Põllutöö jäi tervenisti talupoja õlgadele, kõik teised ühiskonnakihid elasid tema kulul ning nende heaolu olenes talupoja majanduslikust tegevusest. Linn oli keskajal samuti agraarse iseloomuga, st linlaste eluvis sarnanes paljus külaelanike omaga – loomakasvatus, aiandus ja kalandus etendasid linlaste majanduslikus tegevuses suurt osa. Elu linnas erines ainult väikeste variatsioonide poolest külaelust. Linnamüüri ette kerkinud eeslinnades asusid elanike aiad, põllumaad, väiksemaid aialappe leidis ka linnas sees. Seal kasvatati oma tarbeks köögivilju, maitsetaimi, puuvilju, isegi vilja. Märkimisväärselt oli levinud loomapidamine.

Linnade [taas]tekkimine Euroopas muutis keskaja Euroopa asustuspilti märgatavalt. Kujunemiseks ja toimimiseks oli linnadel tarvis soodsat põllumajanduslikku tagamaad. Linnad vajasisid toitu, seepärast suurenes nende ümbruses külvipind, saamaks rohkem saaki. Feodaalsüsteem välistas põllumajandusliku intensiivse arengu – saagikuse suurenemise. Euroopa majanduslik tõus 10.-14. sajandil rajanes just uudismaade ülesharimisel. Linnade tekkimine avaldas Liivimaa asustuspildile samasugust mõju. Kasvas endiste kultuurmaade majanduslik koormus, mis sundis talupoegi liikuma üha edasi. Selle tulemusena asustati Lääne-Eesti rannikualad, Hiiumaa ja väiksemad saared (Põltsam).

Ometi oli tohutu vahe, kas olla linnakodanik või talupoeg. **Linna ja maa kontrast oli keskajal tugev.** Linnaühiskonna uued mõisted talupojakultuuri otseselt ei puudutanud, kuigi nimetused ja ka nende sisu said tuttavaks. **Linnaturg** kui **kommunikatsioonikeskus**, kui kultuuride kontaktipind. Samuti laadad laiemalt.

Sellel linna teatud mõttes erilisel seisundil feodaalühiskonnas oli oma mõju igapäevaelule, sh ka toitumiskultuurile. Linnaelanike toidusedel erines talupoegade omast paljuki, põhjuseks pakutavate kaupade suurem valik ning – erinevate kultuuritraditsioonide kokkupuute ja levimise tõttu linnas – mitmekesisemad toidu valmistamise viisid. Keskaja linna toitumiskultuuri määras see, et seal olid rohkem arenenud kaubalis-rahalisel suhtel, järjest enam sõltus toiduainete hinnast, mida ja kui palju söödi. Seepärast olid linlaste toidusedelid sõltuvalt sissetulekutest ja sotsiaalsest staatusest väga erinevad.

Külas oli lugu teine. Nagu talupoja elu üldse, nii allus ka tema toidulaud looduse diktaadile ja tujudele rohkem kui linlaste oma. Samuti kehvas transpordiolud ning sularaha nappus.

Nii Tallinna käsitööliste kui ka suurkaupmeeste tehingud talupoegadega toimusid tegelikult ilma rahata, kauba väärtust arvestati küll rahas, kuid tehing ise käis kaup-kauba vastu.

Mitte ainult majanduslikud võimalused, vaid ka talupoeglikule eluviisile iseloomulik traditsioonidest kinnihoidmine, vähene vastuvõtlikkus uuele, hoidis tagasi uute maitseelamuste proovimisest, katsetamisest.

4.2. Mõisad

Muutusi maal ja põllumajanduses kannavad endas peamiselt mõisad.

Sedamööda, kuidas edenes mõisate asutamine (14. sajandi lõpust). Mõisast sai uus ja keskne üksus Eesti maaühiskonnas, sest see oli alluvate külade jaoks niihästi halduslik kui ka majanduslik keskus.

Mõisate rajamine tekitas maale uue sotsiaalmajandusliku keskuse ja mõisnike ning talurahva vahetu kokkupuutumise koha. Mõisas olid sakslased tavaliselt vaid mõisaomanik ja ta pere, valitseja ehk *opman* ning majapidaja ehk *virtin*. Mõisa tööle läinud eestlased moodustasid varsti vahendava rühma mõisakultuuri ja talurahva vahel.

Mõisate kaudu levivad uuendused põllumajanduses, käsitöös.

Maakäsitöö jääb seotuks põllumajandusliku tootmisega ja maarahva vajaduste rahuldamisega. Maakäsitöö toodang ei ulatunud linnaturule, samas kasvas just 17-19 sajandini tunduvalt linnakäsitöö mõju, tõuseb tehniline tase, võetakse kasutusele uued oskused, tulevad uued iluarusaamad. Mõisakäsitöö eristub kindlapiirilisel külakäsitööst, jäädes viimasele oluliseks eeskujuks. Talunaiste kangakudumisoskust aitas arendada vabade kangrute eeskujul, küllap nendelt meistritelt omandati ka vaibakudumiskunsti. Eriti palju uuendusi tuli käsitöö ja tehnikaga seonduvasse eluvaldkonda. Kiviehitus koos võlviladumisoskusega, lubjapõletamine, telliskivide valmistamine jne. Samuti puutöö alal suured muutused. Tähelepandav on aga ehituskultuuris esinevate alamsaksakeelsete laenude rohkus, mis viitab nende päritolule mõisatest ja linnadest – nagu näiteks *trepp, põõning, torn, kants, müür, võlv, klaas, hoov, peldik, pood, lamp, lühter, peegel, pink* jne.

17. ja 18. sajandi esimesel poolel on küla- ja mõisakäsitöö veel lahutamatud. Mõis kasutas nii talupoja kodust käsitööoskust kui ka külakäsitöölise kutsetööd. 18. sajandil kasvavad vajadused, tekkis tarvidus mõisas elava käsitöölise järele, neid leidis seejärel pea igas teises mõisas. Mõistööl piisas harilikult külas omandatud kutseoskustest, kuid vahel on mõis saatnud poisse kaugemalegi ametit õppima (kangruks, tislariks, lukksepa). Lõuna-Eesti mõisad on käsitöölisi välja õpetanud ka Peterburis (tisler, kübarsepp jne.). Ameti võis õppida ka mõisa vabade käsitöölise käest, kes peamiselt soome, rootsi, saksa päritolu. Vaba käsitöölise oli tihti saanud väljaõppe tsunftimeistri käe all, nii et nad olid maakäsitöölisest kõige kõrgema kvalifikatsiooniga. Nende ametioskusi kasutas maal eelkõige mõis. Mõisas omandas ka talupoeg õppinud meistritl uusi oskusi ja esteetilisi tõekspidamisi.

Kloostrites harrastasid mungad ja nunnad aiandust, ning seda tegid ka linnaeestlased. Mõisatesse asutati aedu aga alles palju hiljem. Vanemad aiataimed, nagu näiteks kapsas ja kaalikas, olid tuntud ka talupoegadele. Uuteks olid porgand ja peet (*Beete*). Metsõunapuu oli varem tuntud, samuti marjapõõsad. Pirn ja kirss mitte. Kloostriaedades kasvatati maitse- ja arstirohutaimi, mis tõenäoliselt levisid ka eestlaste hulgas (küüslauk, till, mädarõigas, seller jne.)

4.3. Sõjad ja rahutused

17. sajandi rohkete sõdade ajal liikus Eestis mitmest rahvusest sõjaväelasi ja kontaktide kaudu nendega levis ka mõnesuguseid uuendusi. Kolmekümneaastase sõja ajal said eesti talupoegadele, ilmselt sõjaväe vahendusel, tuttavaks tubakas

ja suitsetamine, mille kohta on arvatud, et see on 1680. aastail võrdlemisi üldine. Tubaka nimetust on peetud rootsi või ülemsaksa laensõnaks. Suitsetamiseks kasutati kodus valmistatud piipu.

Nii linnas kui maal rändavate käsitööliste ja sõdalaste vahendusel tutvuti ka uute meelelahutusvaldkondadega – hasartmängud: täringud, samas ka male, kaardimäng (*ärtu, ruutu, trump* on alamsaksa laenud), samuti keegel ja pallimängud.

Mõjutusi sai ka nn. väikefolkloor – mõistatused, vanasõnad, kõnekäänud, mis tihtipeale pärinesid piiblist.

5. Usundilugu⁶

Usundiloo problemaatika Eestis: kõrgreligioon versus rahvausund?

5.1. Defineerimisest

Usundit on ilmselt lihtsam kirjeldada ja iseloomustada kui mõiste sisu täpselt defineerida. Usundi keskmes on tõeks peetud kujutelmad maailma kohta, mis avalduvad religioossetes tekstides, rituaalsetes toimingutes, inimeste argipäevases käitumises ja emotsionaalsetes hoiakutes. Ükski usund ei saa püsida lahus pärimuse elavatest kandjatest. Kirjasõnas konserveerunud poolehoidjateta religioonid on surnud.

Kui räägime **rahvausundist**, vastandame selle n-ö intellektuaalsele ehk elitaarsele usundile, mida võiks nimetada ka **kõrgreligiooniks**.

Kõrgreligioonide iseloomulikke tunnusjooni:

- nad keskenduvad ajalooliste isikute õpetustele (Buddha, Jeesus, Muhamed, Zarathustra jmt);
- neid ühendab püüdlus luua ühtset loogilist ja eetilist õpetust, sõnastada dogmad ja määratleda teatav hulk tekste pühakirjana;
- neil on organiseeritud ja erilise ettevalmistuse saanud kutseline vaimulikkond, kelle ülesannete hulka kuulub ka õpetuse kaitsmine ja edasiandmine;
- nad seostuvad kirjakultuuriga;
- neis avaldub üleolev hoiak teiste usundite suhtes ning veendumus oma töö ainuõigsuses;
- nende misjonivaim ja õpetuse aktiivne kuulutamine võib neist teha maailmareligioonid.

Rahvausundi erijoonte määratlemine on veelgi keerukam. Igatahes ei saa ühtki ülaltoodud tunnustest pidada talle kindlalt omaseks.

Rahvausundit iseloomustab:

- heterogeensus,
- ebaloogilisus,
- vastuolulisus,

⁶ Vt Mati Laur. Eesti ajalugu varasel uusajal. 1550-1800. Eesti Entsüklopeediakirjastus 1999; Toomas Paul. Eesti Piiblitõlke ajalugu. Tallinn 1999; Ilmar Talve. Eesti kultuurilugu; Eesti aastal 1200. Koost. Marika Mägi. Argo 2003; Tiina Kala. Eesti XIII-XVI sajandini. Universitas Tartuensis 1632-2007. Toim Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe. Tartu 2007. Lembit Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu I-IV. Avita 1997-2007.

mistõttu uurijal on teda märksa raskem kirjeldada kui kõrgreligiooni, mis on vähemalt teataval määral ratsionalistlik ja püüdleb õpetuse ühtsuse poole. Rahvausund seostub etniliste traditsioonide, folkloori ning pärimuse suulise edasiandmisega.

Kui kõrgreligioon muutub ametlikuks ja saab riigivõimu toetuse, kujunevad paratamatult selle rahvapärased vormid, milles arhailine põimub uuega, intellektuaalne õpetus folkloriseerub.

Ka Eesti usundilugu tuleb näha dünaamilisena ja suhetes teiste rahvaste traditsioonidega. Soome-ugri ja Põhja-Euraasia metsavööndi ühisuskumustele on lisaks tulnud indoeuroopa (eriti germaani ja balti) ainek, sajandite jooksul on üha tugevnenud ristiusu mõju.

Analüüsides Euroopa varase uusaja kultuuri, tõstis prantsuse mentaliteediloolane Robert Mandrou kristluse piirides esile kolm põhilist suundumust, mida esindavad eri rahvakihid ja mis aitavad meil mõista ka eesti usuelu.

täiuslik ehk kõrgvagadus, mis on isikupärane ning avatud müstilistele harrastustele.

linnarahva usund,

maausk (linnausule vastandatult), milles ristiusueelsed elemendid on ühte sulanud kristlike mõjudega.

5.2. Eestist üldiselt

Meie folklooris pole polüteismile omast jumalate panteoni oma hierarhia, genealoogia, pärisnimede ja kitsamate mõjuvaldkondadega. Võib öelda ka nii, et kõrgema mütoloogia jumalate ja vägimeeste asemel valitsevad eesti rahvausundit alama mütoloogia vaimolendid. *Vanemuine, Ilmarine, Lämmeküne, Turis*, isegi peajumal ja looja *Taara* on võõrastel eeskujudel loodud pseudojumalad, kelle nimed on levinud alles 19. sajandil kirjasõna vahendusel (Paul).

Muinasusund

Muinasaja kultuurist (ja usundist) kitsamas mõttes ei tea me kuigi palju. Üksikute allikate ning hilisemate analoogiate põhjal võib öelda, et sarnaselt teiste paganlike rahvastega kummardati loodusobjekte, austati esivanemate hingi, ennustati ja ohverdati, ent riituste korrast ei tea me midagi lähemat. Kristlus polnud kohalikele rahvastele muinasajal kindlasti mitte tundmatu. On selge, et professionaalset kunsti ega kirjandust eestlaste hulgas ei viljeletud. Pole mingeid andmeid, et eestlased oleksid kasutanud vähemalt omavahelises asjaajamises kirja. Sõna *kiri* tähendus on hoopis muster, kaunistus. Luulelooming oli suuline. Selle tähtsaim erivorm, regivärsiline rahvalaul, pärineb oletatavasti läänemeresoome ühisajast (Talve).

Enamik kirjeldusi kohalike "ebatavalistest" tavadest või uskumustest jälgivad üldlevinud, paganatele omistatavaid klišeid, pealegi on enamik varasemaid autoreid kirjeldanud liivimaalasi üldiselt, tegemata mingisugust vahet siinsetel etnilistel rühmitustel. Samas pole alust arvata, et näiteks latgalite või semgalite kombes olid täpselt samasugused kui mandri-eestlastel või saarlastel. Lühikestes ülevaadetes tuuakse enamasti välja kõige markantsemad kuuldused. Osa selliste kirjutiste autorid pole isiklikult siinmail käinudki, rääkimata kohaliku keele mõistmisest.

Pühakirjaga määratlemata rahvausundit on raske kirjeldada ka siis, kui see on veel täies elujõus. Rahvausundi eripära on tema subjektiivsus – ta lähtub oma kandjatest, nende elukäigust ja –viisidest, suulise pärimuse säilitamise strateegiast, välismõjude intensiivsusest, sotsiaalsete struktuuride muutusest jne. See, mida me tänapäeval mõistame eesti rahvausundi nime all, seostub peamiselt 19. sajandi ning 20. sajandi esimesel poolel Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluule arhiivi talletatud usundilise folklooriga. Muinasusundiga võib selles oletamisi seostada vaid üksikuid killukesi. Enamikku neist lugudest ja lauludest lahutab muinasaja lõpust 600 – 800 aastat, mille sekka mahuvad mitmed sõjad, luterlik usupuha, riigikiriku vahetused, Eestimaa jagunemine eri võõrvõimude vahel, katkud, sisse- ja väljarännud ning näljahädad. Pärast Liivi sõda oli Eesti elanikkond vähenenud üle poole võrra. Põhjasõjast rääkimata.

On vähe tõenäoline, et sellise sõela läbinud rahvausk oleks täiesti sarnane vallutuseelse maailmapildiga. Pealegi pole ka Eesti eri piirkonnad ilmselt kunagi olnud ühte nägu – lõunas on tugevam olnud liivi ja balti mõju, põhjas soome, idas vene, kirdes vadja ja isuri, läänes skandinaavia.

Nõnda pole ilmselt ka 13. sajandil eksisteerinud mingit "puhast" eesti, läänemeresoome või soome-ugri muinasusundit, milleni võiksime jõuda, destilleerides hilisemast pärimust kristlikust, balti, skandinaavia ja muust substraadist. 1200. aasta Eesti elaniku usuliste kujutelmade iseloomustamisel on ehk parim märksõna just paljus – mitme koosmõju tulemusel sündinud sünkretistlik muinasusund, millele teatud määral osutavad nii arheoloogiline materjal kui ka kirjalikud allikad ning mille püha mõningatest avaldusvormidest on meil võimalik aimu saada.

Püha

Muinasusundist kõnelemiseks tuleb eslotsa täpsustada seda, kuidas mõista sõna usund. Võrdlev usunditeadus ja sellega piirnevad distsipliinid on sellega tegelenud pikka aega – sõnastada, mida religiooni mõiste võiks üldse hõlmata. Siin tuleb mängu konstruktsioon või kujutus *pühast*, kui religiooni võtmekategooriast. *Püha* ja sellega haakuvad mõisted nagu *vägi* ja *tabu* tähistavad selle käsitluse kohaselt müstilist *teist* – kõike ebaharilikku, aukartust äratavat, mis ühtaegu vaimustab ja hirmutab. Religiooniks võib seega pidada uskumuste ja tavade kogumit, millel on seos pühaga.

Sõna "püha" on kunagi olnud väga lähedane tabu mõistele, tähistades midagi puutumatut, eraldatut ja piiratud. Kõik püha kiirgas salapärasust ja inimesele ohtlikku jõudu ning nõudis ettevaatuse mõttes erilist, rituaalset käitumist. Tunnuslik on see, et miski võis olla püha nii jumalikkuse kui ebapuhtuse tõttu. Püha kui *teine* võib avalduda kõiges: elavas ja eluta looduses, paikades, kalendri ja eluringi tähtpäevades, loodusnähtustes, käitumises, isegi inimese füsioloogias. Pühad võisid olla kohad, objektid, inimesed, loomad, ajaperioodid, elu tähtsündmustega seotu, mitmesugused nähtused ja olukorrad. Läänemeresoome keeltes on püha mõistet seostatud millegi piiratu, tabulise, keelatudga. Nähtuste, tegevuste, asjade ja olukordade tajumine pühana võib tuleneda nii pärimuslikust teabest kui ka isiklikust kogemusest.

Püha oli midagi anomaalset, maisest ilmast eraldi olevat, piiritagust. Nii tõi pühadusekogemus kaasa ka piiri ületamise tunde, vahetu suhte üleloomulikuga

Muistendid, loitsud ja ohverdamisteated justustavad enim just haldjate-vaimude ja loodusobjektide kummardamisest. Vaimolendid asustasid nii vett, maad, kodu kui ka metsa. Nendega suhtlemist reguleeris *püha* aeg. Vaimule tuuakse ohvreid, paludes ühtlasi temalt jätkuvat õnne ja soosingut. Säilinud pärimuse põhjal tundub, et jumalatega sõlmiti n-ö vastastikuse abi lepingud – mina sulle sina mulle: talupere kohustus vaimule ohverdama osa oma töö viljast ning kohtlema

vaimu ehk selle asupaika austusega; samas oodati vaimult lahket suhtumist pere liikmetesse ning maagilist abi talu käekäigule.

Oma ja võõras

Kodu ümbritseb võõras. Kodu piirest väljunu sattus täielikult teisesusse – võõra väe meelevalda. Metsas, merel, rabas või teelolev inimene püüdis enda teadmistest lähtuvalt tõlgendada märke, mis võiksid viidata teda ümbritseva keskkonna meelsusele, võimalikule õnnetusele või olukorra lahenemisele. Metsa eksimine on sisenemine teispoolsusesse – läänemeresoome folklooris vastandub metsa kodule – mets on teine võõras ja ohtlik.

Tuleb ette kujutada ka Eestit muinasajal, mil kultuurmaastik on väga ahtakene.

Ühe püha jõe - Võhandu - puhul on 17. sajandist pärineva üleskirjutuse järgi teada, et eestlased arvasid selle taevaga (ilmaga) seotud olevat; Ilmjärve puhul osutab sellele nimi. Samas aga kangastus vetepeegel sissepääsuna n.-ö. sealpoolsesse maailma, sest nii peegelpilti kui ka varju on peetud elusolendi hinge üheks avaldumisvormiks (seda rahvusvaheliselt). Et peegeldus kõik tagurpidi pöörab, on põhjuseks, miks eestlastegi folklooris leidub jälgi uskumusest, et sealpoolsus, varjumaailm sarnaneb üldiselt siinsega, ent seal on kõik tagurpidi ja ka aeg voolab tagurpidi. Näiteks ka metsa eksides tuleb pöörata riided tagurpidi, vahetada jalanõud ühest jalast teise.

Siiski lähemat selgitust, milliseks muinaseestlased surmajärgse eksistentsi arvasid, me folklooriainest, arheoloogiast ega kroonikaist ei leia. Selge on vaid see, et surm indiviidi eksistentsi ei lõpetanud, talle pandi hauda kaasa kõik hädavajalikumad tarberiistad ja ka toitu. Erilisel hingedeajal (sügisel) aga oodati lahkunud omaste hingi koju, neile köeti sauna ja kaeti laud. Kui muidu on folklooris küllalt selgesti esindatud pahatahtlik kodukäija või selle variatsioonid, siis hingedeaja "hingekesi" ei kardetud.

Igapäevases elus võttis usund kõige sagedamini maagia vormi. Maagiline mõtlemine eeldab usku nähtuste, esemete, sõnade, toimingute jne. omavahelistesse varjatud seostesse, mis omakorda kõige sagedamini avaldub analoogiana. Nii näiteks soovitati sünnitava naise läheduses kõik sõlmed, pandlad ja aasad lahti võtta, et sünnitus kergemini laheks. Samast tüvest pärineb vastlapäevane liulaskmise komme – pikk liug venitas linavarred pikemaks. Arvatavasti oli üsna tähtsal kohal ka sõnamaagia. Hilisematel aegadel on üles kirjutatud hulgaliselt loitse ja paljud rahvalauludki võivad neist põlvneda. Nii loitsimine, maagilised toimingud kui ka passiivne ennustamine edenesid paremini oskaja inimese käes. Muinas-eesti ühiskond ei jõudnud tõelise preestriseisuse valjakujunemiseni, kuid kahtlemata olid olemas teispoolsusega paremini suhelda oskavad isikud, keda nimetati nõidadeks (tollal puudus sel sõnal negatiivne värving), tarkadeks vm. moel.

Suhted ristiusuga enne vallutust

Eestlastele oli ristiusk nende kaudu, kes kauba- ja muudel reisidel liikusid, tuntuks saanud ilmselt juba palju varem, enne vallutussõja algust. Varaseid kiriklikke mõjutusi saadi Eestis ka ida ja lõuna suunast. Novgorod ja Pihkva, kus eestlased kaubareisidel liikusid, olid kristlikud alad. Kolmas selline oli Polotski vürstkond Väina jõe ülemjooksul. Kristlik kirik oli aastal 1054 jagunenud kaheks: ühtset katoliku kirikut enam ei olnud, ja erinevusi oli tekkinud juba 9. sajandil. Läänes oli kiriku keeleks ladina keel. Idas oli vaimulike tekstide keeleks slaavi kirja, glagoolitsat kasutav kirikuslaavi, liturgiat aga peeti rahva keeles. Kui lääne katoliku kirik oli "ristiv kirik", siis

idakirik ei näidanud üles eriti aktiivseid misjonikalduvusi (Karjala ristiti alles 1227). Pihkva ja Polotski vürstkonnad olid küll sundinud lätlaste Atzele ja Talava maakonnad tribuuti maksma, kuid aktiivsemast misjonitööst teated puuduvad. (Meinhard hankis Polotskist loa, et liivlaste hulgas misjonitööd teha.) Sama passiivsed olid olnud ka Jersika ja Koknese väikevürstid Väina jõel, kuigi seal olid juba olemas õigeusu kirikud.

Eesti ala piirides oli pikem varane kontakt idakirikuga toimunud aastail 1030-61, mil Tartu oli venelaste valduses. Tõenäoliselt ehitati Tartusse ka õigeusu kirik. Venelaste misjonitööd Otepää alal aastal 1210 (või 1212) mainib LH oma kroonikas. Kuna Setumaa jäi Pihkva võimupiirkonda, ja lähialad selle naabriteks, siis on tõenäoline, et sealgi tutvuti õigeusuga.

Idapoolse kristliku kiriku mõju puhul on ikka mainitud slaavi laensõnu mitte ainult eesti, vaid ka teistes läänemeresoome keeltes: *rist* (*xpecm*), *papp* (*non*), *pagan* (*ноганы*) ja *raamat* (*рпамомы*). Arheoloogilise materjali puhul on viidatud ristikujuliste kaelaripatsite esinemisele 11. sajandi leidudes nii Eestis ja Lätis (kokku umbes 150-200 eksemplari) kui ka Soomes. Need leiud ei saa aga olla otseseks toendiks ristiusku siirdumisest.

5.3. Paganluse ja ristiusu suhted varasel keskajal. Katolikuaeg Eestis

Liivimaa vallutamise ning kolonisatsiooniga kaasnenud uute võimustruktuuride rajamine toetus katoliiklusele. Just ristiusu levitamine ning kindlustamine oli see, millega uustulnukad seletasid oma tegevuse põhjusi nii põliselanikele kui iseendale. Kuigi Vana-Liivimaa jäi kogu oma eksisteerimisaja vältel katoliikluse ääremaaks ning eelpostiks skismaatikutest venelaste vastu, tegi sinne kirik läbi Lääne-Euroopaga sarnase arengu. Selle näiteks on võitlus piiskopitoolide ümber, pikaajalised lepitamatud vastuolud mendikantide ja kogudusevaimulike vahel, pühakukultuse tõus reformatsiooni eelõhtul ja kiriku korrastamise katsed (Kala).

Andmed kohaliku usuelu kohta pole täielikud, pole palju säilinud allikaid.

Tegelik hingekarjasetöö lasus **kihelkonnapreestril**. Esimesed kiriklikud kihelkonnad tekkisid kohe peale maa vallutamist ning nende piirid ühtisid üldjoontes vanade Eesti kihelkondade omadega. Kihelkonna keskuseks oli kihelkonnakirik. Kirikud olid kaugel ja preestreid vähe, seetõttu asutati (isandate kulul) kihelkonna kaugemaisse osadesse kabeleid (külakabel), kus kiriklikke ülesandeid täitsid vikaarid. Peale piiskoppide poolt õnnistatud kabeleite oli keskajal olemas linnavärvate ees, aleveis, linnuste juures, põldudel ja maantee ääres hulk **pühitsemata kabeleid**, seal ülesseatud pühakukujutise või ohvrianni-korvidega. Need pandi 15. sajandil keelu alla, kuna neis hakkas pead tõstma paganlik kultus.

Preestrite vaimulikuks ülesandeks oli jumalateenistus ja tegelik hingetöö. Peajumalateenistuseks oli hommikul peetav missa, mis tuli täita preestril enesel ning kogudus oli kohustatud sellest osa võtma pühapäeviti või kirikpühadel. Suuremais kirikus, kus leidis rohkem vaimulikke ja koolitatud lauljaid, peeti missa liturgia ja koorilauluga. Arvukad eramissad peeti **vikaaride** poolt. Peale missa oli veel teisi jumalateenistusi, nagu tunni palvused jne. Kirik oli seega kogu päeva rahvale avatud. Erilisi pidulikke jumalateenistusi koos protsessioonidega peeti kirikupühadel. Ilmalike inimeste vagadus keskajal seisiski peamiselt hoolikas osavõtus kiriklikust kultusest. Kultuses domineeris liturgiline element, mis mõjus peamiselt välise efektiga. Jutlus oli selgelt teisejärguline. Preestri praktilise hingehoiutegevusse kuulus seitsme sakramendi valitsemine ja jagamine koguduseliikmetele.

Kloostrid. Kloostrielu tähendab selle vanema mõiste järgi tagasitõmbumist ajalikust elust ja vaikset jumalateenimist kõigest segavast eemal. Sellist isoleeritud seisundit tunnustas vahest ainult vanim Liivimaal asunud mungaordu – tsistertslaste vennaskond. Esimene tsistertslaste klooster asutati Liivimaal 1205 Dünamündes, teise Padisel (1305) ning ka Kärknasse. Mõlemad kloostrid olid kindlustatud ja mungad elasid välismaailmast peaaegu isoleeritult. Tsistertslaste ordul oli ka kolm naiskloostrit – Püha Mihkli klooster Tallinnas, püha Katariina klooster Tartus ja Lihula klooster. Muutusi pikapeale aadli hoolekandeesutusteks.

Vastandina tsistertslastele olid kerjasmungad mõlemad aktiivsed. Tallinna dominiiklaste kloostri kohta on teateid, et seal jutlustati nii saksa kui eesti keeles. Kerjasmunkade rännakud ja misjonitegevus ulatus kaugele väljaspoole linnamüüre. Paavstlikud privileegid lubasid neil jutlustada igas paigas, missat pidada ja soovijaid pihile võtta. Oma rännakuil sattusid na sageli sinna, kuhu kihelkonnakirik ega –kabelid jõudnud polnud. Tihti tekkis neil ka arusaamatusi kohalike ilmikvaimulikega. Keskaja lõpul toimuvast kiriku ilmalikuks muutumise protsessist ei jäänud ka dominiiklased ja frantsisklased puutumata. Kõigepealt kannatas vaesusideaal, misjärel hakati ikka enam ja enam loobuma senistest ordureeglitest. Selle üldise languse vastu võitlemiseks tekkis

Eesti alal eksisteeris ka üks augustiinlaste ordu klooster Pirital, mis oli pühendatud pühale Birgittale ja Neitsi Maarjale, hakati ehitama 1407, võttes eeskuju Vadstena kloostri Rootsist.

Eestis oli keskajal võrdlemisi palju kloostreid, mis kaasasid hulga inimesi. Kui nunnakloostrite juures tingis liikmeterohkuse peamiselt materiaalne kaalutus, siis kerjasmunkade kloostrite tekke tõukejõuks on ikkagi siiras soov õndsaks saada. Kuigi reformatsiooniliikumin kuulutas kloostrid kõikide pahede pesaks, ei olnud nende hävitamine siiski mingiks teeneks alamrahvale.

Tihedas ühenduses pühakute teenindamisega seisis pühakute säilmete austamine, mis eriti keskaja lõpul kõigis katoliiklikes maades hoogu võttis. Rida kloostreid ja kirikuid hankis endale suurema hulga imettegevaid ja pühi esemeid, mille juurde teostati palverände.

Populaarsemad palverännakukohad Eesti alal oli Vastseliina linnuse kabel, mis omas kuulsat püha risti. Teistest olid tuntumad Pärnu Nikolai kirik, mis omas musta püha risti ja Piriti klooster. Tähtsat reliikviat omas ka Tartu Toomkirik, kus säilitati Püha Blasisuse pöialt, mis olevat muutunud imelisel kombel suureks väärtuslikuks safiiriks.

XV sajandi lõpul annetas Riia peapiiskop Michael Hildebrand Tallinnale Püha Gertrudi säilme, mille ta Brabandist kaasa tõi. Vette kastetuna olnud sellest abi katku, palaviku ja keelatud armastuse vastu.

Riia linnas säilitati toomkirikus osakest pühast verest.

Kohalikest palverännakutest olid palju kuulsamad pikad palverännakud. Kristuse haud Palestiinas, apostel Peetruse haud Roomas, apostel Jakobi haud Compostellas, püha Hubertuse haud Lüttichis. Käidi ka Preisimaa palverännukohtades. Tugeva usulise elevuse tekitas kõigis seltskondlikes kihtides ka patukustutuse kuulutamine, milles ühendus jutlustus, protsessioon ja patukustutuskirjade müümine. Need teostused suure pidulikkusega

5.4. Usundiloo problematika Eestis: kõrgreligioon *versus* rahvausund?

Maal tekkis ja jäi püsima paganlik-katoliiklik sünkretism, milles pühakukultuse elemendid kombineerusid esivanemate hingede austamise

ning viljakusmaagiaga. Selle sünkretismi jäljed püsisid üksikutes piirkondades veel XX sajandi algul.

Külakatoliiklus - muinasaegse taustaga rahvausuelementide ja katoliikliku pühakutekultuse kokkusulamise tulemusena tekkinud religioosne maailmapilt. Kõigi nende fenomenide keskmeks on pühakute austamine ja nendelt abi otsimine.

Külakatoliiklikest rahvakogunemistest on jäänud jäljed toponüümidesse, rahvakalendri tähtpäevadesse, kohapärimusse, Setumaal peetakse tänapäevalgi kirmaseid.

Eestlasi on pikka aega kujutatud peaaegu kui põhimõttelisi paganaid, ent seda mitte niivõrd rahvausu andmete objektiivse tõlgenduse põhjal, vaid ikka pigem ideoloogilisel kaalutlusel. Kunagi määras taolise vaate võitlevalt luterlik hoiak, mis sõdis ebausulmingutega (ka puhtkatoliiklikud jooned), seejärel rahvuslikud püüdlused ning lõpuks riikliku ateismi kristlusevastane positsioon. Tegelikult on eesti rahvausund nii, nagu ta meie rahvaluulekogudes kajastub, tugevasti ristiusust läbi põimitud. Õigem oleks ehk rääkida paganlikest joontest rahvuslikult mõistetud kristluse juures, mitte aga valdavalt paganlusest mõnede kristlike lisanditega (Paul).

P. Tarvel kirjutas Itaalia kohta: Oma esimestel kokkupuutumistel Itaalia lihtrahvaga võisid jesuiitide jutlustajad hämmastusega veenduda tema usulis-kõlbla taseme kõhutavas madaluses. Paganluse tagasi langevas rahvamassis ei olevat paljud mõistnud ei "Ave Maria't" ega "Meie isa" palvet, rääkimata juba kümne käsu ja teiste ristiusu põhiõpetuste mitteteadmisest. Sageli ei olevat I ui liimisest kinni peetud ega paastupäevadest suurt hoolitud. [--] Rooma kohta selgus 1517. a. rahvalugemise ajal, et avalikkude naiste arv tunduvalt ületas ausate naiste oma. (Paul)

Ristiusu ja rahvausundi vahekord Eestis läbi aegade on mitmekülgset lähenemist nõudev teema. Paganluse ja kristluse sünkretism kõneleb, et üleminek ristiusku oli pigem sujuv kui hüppeline. Eesti talupojad polnud põhimõttelised paganad, kes kirikutest eemale hoidsid. Nad olid ehk pigem avatud ja vastuvõtlikud kristlikele mõjudele, kuid tuginesid seejuures olemasolevatele usukujutelmadele.

Hilisematest sajanditest on allikaid, mis viitavad päriselanike rahulolematusele mõne konkreetse mõisaomaniku või vaimulikuga, ent reeglina ei peegeldu neis allikates märkimisväärset rahulolematust kristliku religiooniga ega ilmne sakslastest põhimõtteliselt erinevaid usulisi väärkäsitlusi. Pigem üritasid talupojad, kuigi ehk poolpaganlikul viisil, kirikust siiski tuge leida. Väärusukommeteks tunnistati pärast usupuhasust normaalne katoliiklik rahvavagadus (Kala).

5.5. Reformatsioon ja vastureformatsioon

Üleeuroopalises ulatuses rajas 14. ja 15. sajandil reformatsioonile teed humanism ja seda on väidetud ka Vana-Liivimaa puhul. Humanism püüdis murda Piiblist lähtuvat ning selleks ajaks ahtapiiriliseks muutunud teoloogilist traditsiooni, mida kasutati ka seaduse, riigiõpetuse ning kanoonilise õiguse alusena.

Humanismi ja reformatsiooniga kaasnes loodusteaduste tähenduse tõus.

Ajaarvamise hõlbustamiseks ilmusid nüüd rahvakeelsed kalendrid.

Astronoomias oli Kopernikus aastal 1543 esitanud oma pöörettekitava teooria Maa liikumise kohta ümber Päikese, kuid see ei saavutanud 16. sajandi jooksul veel uskumist.

Itaalia ülikoolides (Bologna, Siena jt.) muutusid aktuaalseks klassikaline antiikkultuur, rooma autorid ja kreeka keel. See mõjutas ka Saksa ülikoole (Heidelberg, Erfurt ning rootslaste ja liivimaalaste soositud Rostock). Uus frivoolne ja kunstimetseenlik elustiil haaras Itaalia ja paavstikuuria. Põhja pool Alpe mõisteti uuestisündi teisiti – kui kiriku ja seega kogu ühiskonna naasmist algse ideaalkuju lätete juurde. Selles tähenduses on *reformatio* tõlgendatav rekristianiseerimisena (Paul).

Trükikunsti kiire levik Euroopas on hea näide selle kohta, kuidas sotsiaalne ja organisatsiooniline vajadus soodustab tehnikaalase leiutise kasutuselevõtmist ja edasist täiustamist. Puittähtedega trükiladu leiutati Hiinas XI sajandil. Metallist tähed võeti esmakordselt tarvitusele korealaste poolt XIV sajandil. Euroopasse jõudsid nad XV sajandi keskel ja levisid erakordse kiirusega. Neid kasutati esmalt palvete ja seejärel ka raamatute trükkimiseks. Uued, odavad raamatud soodustasid lugemisoskuse levimist ning suurendasid niiviisi nõudmist raamatute järele – algas omamoodi ahelreaktsioon.

Üheks eelduseks ideede kiirele levikule oli see, et umbmääraste kuulduste asemel kandsid sõnumeid ja väiteid XVI sajandi algul edasi trükitooteid. Martin Lutheri teoloogidele disputeerimiseks mõeldud 95 teesi indulgentsidega äritsemise kohta, mis ta 1517 väidetavalt naelutas Wittenbergi lossikiriku uksele, ei oleks sajand varem kohalikust ülikoolist kaugemale ulatunud. Aga nende teeside saksa keeles kirjutatud seletusbrožüür levis kulutulena mõne järgneva kuu jooksul üha uutes trükkides.

Mistahes uued suunad jõudsid Vana-Liivimaale väga kiiresti, nii oli see humanismi ja reformatsiooniga. Enne 1510. aastat loeti Tallinnas, Tartus, Riias ja Saaremaal Rotterdami Erasmuse töid. Riia võttis usupuhastuse enne omaks kui Königsberg, Danzig, Leipzig ja Hamburg. Liivimaal olid uute mõjude levimise eelduseks eelkõige koolid ja väikesearvuline haritlaskond.

Martin Lutheri õpetuses ei ole ühtegi väidet, mida poleks XIV sajandist peale korduvalt esitatud, kusjuures tunduvalt radikaalsemas vormis. Et need sel korral toimisid katalüsaatorina, oli mitmete tegurite koosmõju tulemus.

Reformatsioon andis igal maal erineva tulemuse. Šveitsis, Madalmaadel või Inglismaal olid olud teistsugused kui Saksamaal, mille laastas põhjalikult 30. aastane sõda. Reformatsioon tingis mõnel maal reorganiseerimise, mis jäi kiriku piiresse, Et Prantsusmaal suudeti usupuhastust vältida, tähendas seda, et paar sajandit hiljem raputas valgustusaegne sekulariseerumine Prantsusmaad palju sügavamalt kui protestantlikke põhjamaid.

Poliitilised põhjused

Rooma-katoliku kiriku ühtsust ohustasid läbi kogu keskaja liikumised, mida valitsev doktriin nimetas *hereesiaks*. *Hereetilisi* liikumisi tekkis ikka ja jälle, see on vaimne ülbis kehtivat korda mitte tunnustada, nendest üheks mõjukamaks olid näiteks hussiidid. *Hereetilisest* liikumistest hoolimata püsis rooma-katoliku kirik sajandite vältel õiguslik-institutsionaalselt ühtse organisatsioonina läänekristlikus Euroopas, kuni lõpuks ühel järjekordsel *hereetikul* Martin Lutheril õnnestus vallandada justkui paisu taha kogunenud sündmused, mis viisid kogu Euroopa ühiskonna põhimõttelisele uuenemisele.

Reformatsiooni algusajaks oli võim Euroopas koondunud territoriaalülemate kätte. Hiliskeskaja ühiskonnas toimus poliitilise võimu konsolideerumine uusaegse riikluse suunas. Kuningavõimu tugevnemine Inglismaal, Prantsusmaal, Hispaanias, Taanis ja Rootsis tähendas kirikuvalitsemise vähemalt osalist alistamist monarhi tahte tema võimualustes piiskopkondades. Sarnane protsess

toimus ka Saksa aladel, aga selle vahega, et tegelik võim koondus järjest enam arvukate vürstide ja linnade, mitte keisri kätte. Need protsessid toimusid kas ilmalike ülemate ühepoolisel surve või siis kokkuleppel vaimuliku võimuga: paavst ja ilmalikud valitsejad sõlmisid konkordaate, mis tugevdasid viimaste mõju eelkõige kiriklike ametikohtade täitmisel, kirikuvarade valitsemisel ja kirikliku tegevuse üldise järelevalve alal. Varem oli kõik see kuulunud üksnes vaimulike ülemate pädevusse. Samas puudusid üldtunnustatud põhimõtted vaimuliku ja ilmaliku võimu funktsionaalseks piiritlemiseks. Märkimaks rooma-katoliku kiriku piiskopkondade eriseisundit reformatsiooniaegseks näiteks Inglismaal, Prantsusmaal ja Hispaanias on vastavas riigis asunud kirikuorganisatsiooni kohta kasutatud mõnevõrra tinglikku terminit *rahvuskirik* (*Nationalkirche*).

Reformatsiooni puhkemise järel võitis luterlus endale eluõiguse esiteks ainult tänu ilmalike territoriaalülemate toetusele, teiseks toimus luterluse institutsionaliseerumine juba olemas olnud ilmalike valitsusüksuste raames.

Sellest tulenevalt ei osutunud võimalikuks rooma-katoliku kiriku organisatsiooniga võrreldava riikideülese luterliku kirikuorganisatsiooni teke.

Reformatsiooni järel tekkinud luterlikud territoriaalkirikud jagunesid oma õiguslik-institutsionaalse struktuuri ja kirikuvalitsemise iseärasuste alusel kaheks põhitüübiks. Üks luterliku territoriaalkiriku põhitüüp esines Saksa aladel, teine Rootsi riigis. Eesti alal võib kohata mõlemat tüüpi.

Reformatsioon sisuliselt

16. sajandi kultuuriajalooliselt olulisemaid sündmusi Baltikumis oli reformatsioon. See algas aastal 1517 Saksamaal **Martin Lutheri** võitlusega katoliku kiriku vastu. Luther kritiseeris katoliku kirikut kristluse ebaõiges tõlgendamises. Lutheri õpetuse lähtekohaks oli, et inimene saab õndsaks usu ja mitte rituaalide mehaanilise täitmise läbi. Sellest tõdemusest järgnes hulk etteheiteid: kirik on muutunud usuorganisatsioonist majanduslikuks, kiriku rikkus on kurjast, tsölibaat ja munklus mõttetud, pühakute pildid ja kujud, mida kummardatakse kui ebajumalaid, mõtlemata Kristusele, on aga lausa kahjulikud. Esikohale seati inimese isiklik side Jumalaga, milleks pole tarvis vaheinstitutsiooni. Baltikumi linnade lähedaste sidemete tõttu Saksamaaga, eriti Lutheri Wittenbergiga levis usupuhastus peatselt ka nendesse.

Reformatsiooni kultuurilooline tähendus seisnes eeskätt selles, **et ta tõstis esile rahvakeelse jumalasõna vajaduse**, millele aitas kaasa trükikunsti levimine samal sajandil. Nii oli Saksamaalgi suursündmuseks Lutheri piiblitõlgete ilmumine. Luther tõlkis Piibli saksa keelde (aastal **1522 Uus Testament** ja **1534 Piibel**). Eestikeelse Piibli jaoks aega veel umbes 200 aastat [1739], aga vähemaid tõlkeid hakati tegema juba reformatsioonisündmuste käigus.

L. Vahtre toob välja: Reformatsiooni mõju nii eestlastele kui ka Eesti kultuuriajaloole oli tugev. Eestlaste seisukohalt omas kõige kaugemale ulatuvat mõju protestantlik põhimõte, et - kuivõrd iga inimene peab ise jumalasõna mõistma - **teenistusi tuleb pidada emakeeles**

Kuniks rahvakeelne Piibel puudus (ja ka selle olemasolu korral), sai jumalateenistus uue vormi. Katoliku kirikus polnud jutlus kaugeltki esikohal, teenistuse põhivormiks oli missa, mis käis ladina keeles. Luterliku jumalateenistuse keskmeks sai aga just **jutlus**, s.t. Pühakirja mõne lõigu seletus. Kirikutesse toodi rahva enese keel ja pandi alus (Eestis, Lätis ja teisteski maades, näiteks Soomes) rahvakeelsele kirjandusele.

Koguduse aktiivsemat osavõttu teenis Lutheri uuendus, mille kohaselt **kirikulaulu** laulsid kaasa kõik kirikulised, sealjuures emakeeles. (Katoliku kirikus tegi seda koor üksi.) **Niisiis vajati protestantliku teenistuse ja liturgia pidamiseks kiiresti kirikulaulude tõlkeid või uusi laulutekste.** Kuna aga

eestlaste kirjaoskus ei linnas ega maal ei võinud olla kuigi heal järjel, siis pidid nii käsikirjalised kui ka trükitud tõlked olema mõeldud eeskätt vaimulikele endile. Kirikulaulude õppimine eesti kogudusega aga pidi välja nägema pigem koorilauluproovina kui jumalateenistusena.

Vastureformatsioon ehk rekatoliseerimine

Poola oli aastal 1582 Jam Zapolski rahuga Lõuna-Eesti koos Läti alaga endale saanud. Poola aeg Liivimaal kestis aastail 1582-1629, kuigi katkestusega, ning Poola poliitikat juhtis lubadustest hoolimata poolastamise ja kiriku rekatoliseerimise püüd. Koos Poola võimu kehtestamisega taastati Liivimaal katoliku kiriku organisatsioon. Vahepeal luterlaste poolt üle voetud suuremad kirikud anti katoliiklastele tagasi, väljaarvatud linnades – Riias ja Tartus jne. Olulist osa rekatoliseerimises etendasid **jesuiidid**, kelle tegevust soosisid nii Stefan Batory kui Sigismund III. 1534. aastal loodud jesuiitide ordu põhiline eesmärk oli katoliku usu levitamine ja tugevdamine, eriti misjonitegevuse, hariduse ja kasvatuse kaudu. Nad aitasid tõhusalt kaasa katoliku kiriku uuendamisele ja löid põhialuse haridusreformideks.

Poola kuninga palvel saatis paavst Gregorius XIII 1583 Saksa alalt 12 jesuiitide ordu liiget Liivimaale. Osa neist jäi Riiga, Austriast ja Baierist pärit neli preestrit ja kaks ilmikvenda saabus 1583. a Tartusse. Vaatamata esialgsele majanduslikule ebakindlusele, alustati Emajõe ääres kohe kooliõpetuse andmist. Selle motiiviks oli ette jõuda luterlastest, kel polnud veel gümnaasiumi.

Juba 1583 asutati Tartus jesuiitide gümnaasium. Kuigi tegemist ei olnud kõrgkooliga, polnud sellele koolile Eesti varasemas ajaloos võrdset. Enam kui poolesaja õpilasega ladinakeelset gümnaasiumi juhtis rektor. Enamik õpilasi oli poola päritolu, seda usuliste konfliktide tõttu, mis takistasid kohalike saksa linnakodanike laste gümnaasiumi saatmist. Igal aastal korraldati linnarahvale õpilaste avalikke esinemisi. Gümnaasiumi kõrvale asutasid jesuiidid 1585 Tartus tõlkide seminari, mille peaeesmärk oli ette valmistada preestrikutseks sobivaid kandidaate kohaliku rahva hulgast. Elukõige oli seminar määratud eestlaste koolitamiseks, võimalusel eelistati aga eesti keelt valdavaid teisest rahvusest õpilasi, eriti sakslasi.

Luteri usk ei jõudnud talurahva hulgas veel kuigivõrd levida ning seetõttu puudus ka vajadus talurahvast katoliku usku tagasi pöörata. Pigem tegid jesuiidipreestritele muret eestlaste seas taas esile kerkinud, või jätkuvalt püsivad külakatoliiklikud jooned - muinasusu ilmingud, mis olid segunenud ristiusu tavadega. Ohvripaikadesse püstitasid jesuiidid suured puuristid, peletades sel teel eemale kuradeid ja mitmesuguseid koletisi, kellele eestlased olid varem loomi ja verd ohverdanud.

Tartu Ülikooli raamatukogus säilitatakse jesuiitide kirjutatud eestikeelsete palvete tekste, mida arvatavalt kasutati just jesuiitidele kuulunud Tartu linnakirikutes. Jesuiidid on avaldanud ka eestikeelseid trükiseid, millest enamik Rootsi ajal havitati. Säilinud on 1622 Preisimaal Braunsbergis välja antud preestri käsiraamat *Agenda Parva* paralleeltekstidega ladina, poola, lati ja lõunaeesti keeles, mille eestikeelse tekstiosa toimetas arvatavalt kohalikust saksa perekonnast pärit, kuid hästi eesti keelt oskav jesuiit Wilhelm Buccius (Bock).

Aastatel 1600-1603, mil Tartu oli Rootsi vägede käes, jesuiitide tegevus peatati. Vähesed kohalejäänud jesuiidid viidi vangidena Rootsi. Gümnaasium alustas uuesti tood 1611 ning 1615 taastati ka tõlkide seminar, kuid varasemat elujõudu nende tegevus enam ei saavutanud. Kui rootslased 1625 Tartu vallutasid, lõpetas see mitte ainult jesuiitide tegevuse, vaid kogu katoliku ajastu Eestis. **Tartu Ülikooli järjepidevus.** Rootsi riigi hariduspoliitikas Liivimaal tuli arvestada jesuiitide koolitegevust Tartus; neile

oli vaja midagi vastu seada. Jesuiitide eeskujulik koolikorraldus sundis teisigi protestantlike vürste oma kooliolusid parandama (Laur).

Poola vastureformatsiooniks nimetatud periood jäi siiski lühikeseks ega saavutanud Lõuna-Eestis ja Lätis suuremaid tulemusi (välja arvatud Ida-Läti, Latgale).

5.6. Rootsi aeg ning usuelu

Usuelu hõlmas ka rootsi ajal mitmeid aspekte. Oluline on selle roll hariduselu elavdamisel, mis väljendus eeskätt kõrgema õppeasutuste rajamises (Tartu akadeemia ja Tallinna gümnaasium) ning talurahva hariduselu elavdamises. Ülikooli asutamine siia oli kahtlemata üks osa Rootsi riigivõimu kindlustamisest Liivimaal. Ülikoolid teenisid nii kiriku kui nüüd ka laieneva riigi vajadusi, koolitades vaimulikke, juriste ja ametnikke. Sõdadest laastatud maal oli puudus riigiametnikest, pastoritest, arstidest, kodu- ja gümnaasiumiõpetajatest. Tavapärane õppimine Saksamaa ülikoolides oli kolmekümneaastase sõja tõttu muutunud peaaegu võimatuks (Laur).

Suurriigiks kujunemisega laienes ühtlasi ka bürokraatia-aparaat ning järsult elavnes suhtlus teiste riikidega, mis kõik tekitas paratamatu vajaduse haritud meeste järele.

17. sajandil toimus Rootsis oluline sotsiaalne murrang, mis tähendas halduse pea täielikku üleminekut aadli käest ametnikele, kes pärinesid kodanluse seast või vaimulike perekondadest (Talve) – üldisem tendents kogu Euroopas, kus valitsejavõim tugevnemas absolutismi suunas: absolutism eeldab tsentraliseeritud ühiskonda, mis omakorda vajab taas kord ametnikke.

Liivimaad vaadeldi nüüd kui protestantluse eelposti jesuiitide vastu, kus oli vaja välja juurida katoliikluse mõju ja tugevdada luteri kiriku positsioone. Jesuiitide gümnaasium, mis ju vaevalt 5 aastat enne Tartu gümnaasiumi asutamist oli tegutsenud samades ruumides. Protestantliku ülikooli rajamist võib seetõttu vaadelda ka kui soovi siin tegutsenud katoliku õppeasutusele midagi vastu pakkuda.

Lisaks veel muidugi üldine humanistlik maailmakäsitlus, teaduste, (klassikalise) akadeemilise hariduse jõuline areng jne.

Tartu Ülikool

Akadeemia Gustaviana Dorpatensis 1632-1656(65)

Academia Gustavo-Carolina 1690-1710

30. 06. 1632 kirjutas Gustav II Adolf Nürnbergi piiramise ajal alla korraldusele muuta Tartu gümnaasium ülikooliks. Kuningas andis Tartu ülikoolile riigi seni ainsa Uppsala ülikooliga ühesugused õigused ja privileegid. Ülikooli esimeseks kantsleriks sai kindralkuberner Johan Skytte.

Ülikooli õppekava oli lähedane gümnaasiumi omale, kuid erinevalt gümnaasiumist omas ülikool ulatuslikku autonoomiat ning võis välja anda teaduskraade. Sarnanes teiste selle aja Euroopa ülikoolidega – neli teaduskonda: usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskond. Õppetöö ladina keeles loengute ja dispuutide vormis, puudusid õpperaamatud ning professorid dikteerisid käsiraamatuid. Korraga oli Tartus ametis kümme professorit, kokku rootsi ajal nii üle 50 professori. Enamasti kutsuti nad välismaalt – Põhja-Saksamaalt, Mecklenburgist ja Pommerist, mis olid nüüd Rootsi valdused. Hiljem hakati professoriteks panema ka ülikooli enda kasvandikke. Tartu Ülikool oli Euroopa väiksemaid. 1632-56 võis siin korraga kohal olla keskeltläbi sadakond üliõpilast, edaspidi arv kahanes veelgi. Kokku on rootsiaegsesse Tartu ülikooli sisse kantud 1706 üliõpilast, enamasti pärit Rootsist

ja Soomest, teisel perioodil juba ka baltisakslased. On arvatud, nagu poleks kohalik aadel soovinud oma poegi sinna saata ja eelistas välismaad, ent matriklite võrdlusel ilmneb (Tering), et Tartusse immatrikuleeritud liivimaalaste arv ületas märksa samal ajal mujale õppima läinute arvu, kusjuures ka viimastest oli 29% varem ka Academia Gustavianasse immatrikuleeritud. Liivimaa Läti alal polnud sel ajal TÜ tõepoolest kuigivõrd hinnas.

17. sajandil, kus üleminek ühest sotsiaalsest kihist teise oli äärmiselt raske, oli ülikool peaaegu ainus seisuste vaheseinu lõhkuv institutsioon (ka sõjavägi). Ka TÜ oli Eesti- ja Liivimaa ulatuses kõige demokraatlikum korporatiivne institutsioon: töökamatel ja vaesematel oli võimalus tõusta sotsiaalsel redelil. Siin õppisid nii linnakodanike vaimulike, mitteaadlikest ametnike, aadlike kui ka rootsi talupoegade pojad.

Rahvaharidus

Süsteemaatilise rahvahariduse korraldamine tulenes luteri usu põhiseisukohtadest. Arusaam, et *inimene saab õndsaks usu läbi* seadis eesmärgiks ka igale pärisorjast talupojale Piibli (jumalasõna) lugemise oskuse andmise ning usu põhitõdede kinnistamise – protestantismi kindlustamine. Katoliku maailmas piirduti tollal vaid rahva hulgast võrsunud vaimulike väljakoolitamisega, rahvaharidus laiemas mõttes puudus.

Nii Eestis kui ka hiljem Liivimaal pörkusid valitsusvõimu ja kiriku taotlused aga aadli vastuseisule (kõstrite elatusmaa), mida oli raske murda. Rahva õpetamiseks püüti kogudustes rakendada kõstreid, kuid väheste tulemustega. Kuulmisõpetusel põhinev katekismuse ja kirikulaulude päheõppimine kedagi ei huvitanud ja talupojad pidasid seda järjekordseks lisakohustuseks, millest mitmel viisil kõrvale hoiti. Suurimaks ähvarduseks, mida kirikukantslist kuulutati, oli pruutpaaride usuliste teadmiste kontrollimine enne abiellumist – seegi aitas üldise umbusu tõttu vähe.

17. saj. esimese poole talurahvaharidust on iseloomustatud enamasti üsna tumedates toonides. See on kas puudulik või üldse olematu. Lugemisoskuse eest seisis kihelkonnas kõster, kes talulastele palveid õpetas ja katekismust seletas, aga esialgu oli see rohkem pastori sulane kui laste õpetaja ja oskas paremal juhul ise lugeda. Laiusel näit. märgiti kõstri olemasolu juba 1637. aastal, kuid tosin aastat hiljem teatati, et see ei osanud laulda ega paluda. Kindlasti ka teistsuguseid näiteid.

Kuid sarnaselt muudele valdkondadele jõuti süstemaatilisema tööni hariduse edendamisel alles 1630. aastail. Ajaliselt langeb see laias laastus kokku rahvahariduse edenemisega nii katoliiklikes kui ka protestantlikes maades kogu Euroopas; ka Rootsi "emamaal" loodi talurahvakoolide võrk just 1620. aastail.

17. saj I poole katsed – visitatsioonid, energilised kirikupead ja kirjanduse koostamine, ent pole oodatud tulemust. Andmeid üksikute talurahvakoolide kohta on küll olemas juba 17. saj. keskpaigast, kuid nende tegevus jäi enamasti sporaadiliseks.

Rahva lugemaõpetamine algas uue hooga Liivimaal peale Vene-Rootsi sõda 1660.-70. aastail, pärast seda kui vakantseks jäänud pastorikohtadele asusid TÜ kasvandikud. Neist tuntuim oli Gezelius, kellest sai Liivimaa superintendent, alustas energiliselt tegevust. 1662 sadetakse laiali korraldus, millega kohustatakse pastoreid üles märkima iga täiskasvanud koguduseliiikme katekismuse tundmise taset. 1662 andis Gezelius välja lätikeelse katekismuse. 1664 arutletakse Liivimaa sinodil Piibli tõlkimise üle. Gezelius lahkub 1664 Turu piiskopiks (paneab aluse rahvakoolidele Soomes) ja ülikooli prokantsleriks. Üldiselt ei leidnud tema püüdlused aadli vastuseisu tõttu küllaldest rakendust. Kõige aktiivsemalt alustas talurahva laste õpetamist Andreas Virginius (1640-1701), Kambja pastor, tõlkis paremasse

keelde väikese katekismuse (arvat 1662) ja hakkas sellest ka oma kihelkonnas lugemist õpetama, ent protsess võttis aega nii 2-3 aastat.

Täiendava muutuse rahvahariduse korraldusse tõi 17. sajandi lõpul absolutistliku kuninga Karl XI (valitses aastail 1672–1697) ajal Eestis kehtestatud Rootsi kirikuseadus, mille ettekirjutusel olid sajandi lõpuks rajatud talurahvakoolid kogu Eestis ning seatud kindlatele alustele koolmeistrite tasustamine. 1680. aastaid iseloomustab lugemisõpetuse kampaania ka Rootsis.

Suurimaks probleemiks osutus sobilike koolmeistrite puudumine. Selle lahendamiseks esitas Liivimaa kindralsuperintendent Fischer kuningas Karl XI-le kooliõpetajate ettevalmistamise kava, mis leidis heakskiidu. 1684 asutati Tartu lähedale Piiskopimõisasse õpetajate seminar, mille praktilist tööd korraldas noor Harju-Madise pastori poeg, Wittenbergis õigusteadust õppinud **Bengt Gottfried Forselius**. Asukoht polnud juhuslik (Andresen): lähemates kihelkondades töötasid pastoritena TÜ endised kasvandikud ja seminar asus kahe murdeala piirimail ning koolmeistreid võis ette valmistada kahe põhimurde alale. Seminar asus ka väljaspool Eestimaa konsistooriumi võimupiirkonda ja seetõttu võis Forselius välja anda ka uusi põhjajaeestimurdelisi raamatuid.

Seminari õpilasteks võeti Tartumaalt pärit talupoisse. Foneetilist (lugema õpetatakse veerides) kirjaviisi pooldav Forselius suutis kasvandikele kolme kuuga lugemise selgeks õpetada. Lugemise õpetamiseks koostas ta oma meetodil põhineva aabitsa, mis ilmus aastal 1685 (või 1686) Riias. Sellest valmistati kokku vähemalt viis trükki (sealhulgas ka lõunaestikeeles). Oma aabitsaga aitas Forselius muuseas ka parandatud kirjaviisil (jättes kõrvale võõrtähed ja h pikendusmärgina) võidule pääseda (praegu vana kirjaviis). Aabits pole säilinud, vanimad säilinud aabitsad pärinevad 1694 (põhjaestikeelne) ja 1698 (lõunaestikeelne) aastast. Võimalik, et kordustrükiid.

Lisaks usuõpetusele ja kirikulaulule õpiti seminaris ka rehkendamist, saksa keelt ja raamatuköitmist. Õpetamisel orienteeruti keskmisele õpilasele, andekamad abistasid mahajääjaid (taas Komenský, samuti Gezelius soovitas seda Soomes). Forselius lähtus Gezelius kirjutistest, mis sätestasid ka nõuded koolmeistritele – peab olema karske, õpetama lapsi enam armastuse kui ähvarduste ja karistustega jne.

Korraga õppis seal umbes 80 poissi. Seminari õpilaste üldarvu on hinnatud kuni paarisajale, kellest umbes poolsada tublimat võisid asuda tööle koolmeistritena loodavates kihelkonnakoolides. Sellega oli seminari eesmärk täidetud ning võimalik, et kahe aastaga selle töö piirduski. Forseliuse kool oli omal ajal erakordne nähtus. Paljude Forseliuse õpilaste, näiteks Ignatsi Jaagu, hilisema Kambja kooliõpetaja ja köstri edukas ja pikaajaline töö on oluliselt mõjutanud vastava piirkonna kultuurilist arengut.

Forseliuse järgmiseks sihiks sai kihelkonnakoolide tegelik käimapanek. Juba 1686/87. aasta talvel tegutsesid koolid 11 tollase Tartumaa kihelkonnas. Detsembris 1686 käis Forselius Stockholmis kuninga jutul, kaasas kaks õpilast - Ignatsi Jaak (u. 1670–1741) ja Pakri Hanso Jürri - kelle teadmistega kuningas igati rahule jäi. Reis võeti ette selleks, et saada seaduslik alus rahvakoolide avamiseks, kummutada kuulujutud maarahva õppimisvõimetusest ja tõestada uue ortograafiaga õpperaamatute paremust. Sellega oli võimude toetus rahvakoolide loomisele tagatud.

Stockholmi reisi tulemusena ilmus 31. detsembril 1686 kuninga korraldus, mis nõudis igasse Eesti- ja Liivimaa kihelkonda kooli asutamist.

1687 võttis Liivimaa maapäev võimude nõudel vastu otsuse rajada mõisnike kulul igasse kihelkonda talurahvakool ning palgata koolmeister - köster. siis saadi need nüüd Forseliuse koolist. Köstriamet leviski kogudustes 1680.-1690. a.

1688 sügisel oli Forselius uuesti Stockholmis, kus ta nimetati Liivi- ja Eestimaa talurahvakoolide inspektoriks. Tagasiteel sattus laev Laanemerel tormi kätte ja Forselius uppus. Uueks inspektoriks sai Forseliuse mõttekaaslane Johann Hornung (u. 1660-1715).

Rootsi aja lõpuks oli Lõuna-Eesti rahvakoolidega kaetud ning lugemisoskus tähelepandavalt kõrge. Aastatel 1687-88 oli Eesti alal kokku 49 kooli, rohkem kui 1060 õpilasega. Levis lugemisoskus, mis omakorda sai eelduseks kirjasõna levikule. 17. sajandi lõpul oli raamatute väljaandmine juba küllaltki elav (Riias Fischeri trükikoda). Aastatel 1631-1710 ilmus eesti keeles 40-45 raamatut.

Eestlaste lugemisoskuse taset 17. sajandil on raske adekvaatselt hinnata, kuid võib arvata (näiteks analoogia põhjal 17. sajandi Tallinna linnakooli saksa soost õpilaste teadmistega), et üldjuhul piirdus see lugejale tuntud lihtsamate vaimuliku sisuga tekstide, katekismuse jms. mõistmisega (Laur).

Koolide asutamise ja lugemisoskuse levimise peamiseks tõukejõuks oli Rootsi kiriku ja valitsusvõimude püsiv aktiivsus. Kaudselt mõjutas seda ka TÜ. Ülikooli professorid, nagu Gezelius, vahendasid protestantlikus Euroopas levinud pedagoogilisi seisukohti ja vaateid – Komenský omi (looduspärasuse põhimõttele tuginev õpetamisteooria, mille kohaselt peetakse kõiki inimesi arenemisvõimelisteks. Riigi ülesanneteks on koolide avamine vestele ja rikastele, tüdrukutele ja poistele). Ka Forselius lähtus sellest, tõenäoliselt kasutas ka Komenský raamatut "*Orbis sensualium pictis*", mis oli küll mõeldud ladina keele õppimiseks, kuid võis täita ka emakeele algõpiku ülesannet. Raamat algas alfabeediga, mille iga tähe juurde oli joonistatud elusolend, kelle hääletsus meenutas tähele vastavat häälikut jne. raamatus oli ka Euroopa kaart, millel sai näha ka Liivimaa (ja Eesti) asukohta.

Lisaks isiklikud kontaktid – haritlaste ring ei saanud olla kuigi suur: lisaks ühised huvid ja tööpostid. Näiteks Forseliuse pere: Isa Johann Forselius immatrikuleeriti Academia Gustavianasse 1636. a. Lõpetas magistrina, leiab töökoha Tallinnas, tunneb piiskop Jherngit. 1641. a saab Harju-Madise ja Risti kihelkonna õpetajaks, eelkäija Göseken lahku Kullamaale. Peres oli peale Bengt Gottfriedi vanem vend Andreas, immatrikuleeriti Gustavianasse 1652. Samuti kaks õde, kellest üks abiellus Rainer Brockmanniga, teine kirikuõpetaja Gabriel Herliniga, kes hiljem jätkas tööd Harju-Madisel ja Ristil. Bengt Gottfriedi enda lähimateks mõttekaaslasteks samaaegsed Adrian Vrginius (1663-1706) ja Johann Hornung (u 1660-1715).

5.7. Uusuoolud 17. sajandi lõpul ja 18. sajandil: pietism, hernhuutlus ja teoloogiline ratsionalism.

Pietism

Pietismi näol oli tegemist esimese katsega murda 17. sajandi keskpaigani kestnud konfessioonisõdades kirikule peale surutud konservatiivsust ja elavdada usuelu. Nimetus pietism – *pietas* (vaga ld.= vagadusliikumine). Philipp Jacob Spener (1635 - 1705) 1675. a ilmunud töös *Pia desideria*. Pidas vajalikuks arendada ja täiendada usku sügavama individuaalse tunnetamise suunas, mis eeldaks hoopis teistsugust elu – *vita nova* – ärkamist ja usulist uuestisündi. Propageeris piiblitunde pastori juhendamisel väiksematele ringidele, kus võimalik väljendada omi kõhklusid ja kahtlusi.

Pietismi jõudmine Baltikuni seondub Halle ülikooli professori August Hermann Francke (1663 - 1723) nimega. Koolid ja hoolekandeesutused Franckesche Stiftungen, mis saavutasid tuntuse kogu Euroopas. Omades ise erakordset keeleannet, rõhutas Francke Piibli esmaallikast lugemise vajadust ning Piibli rahvakeeltesse tõlkimise algupärandist lähtudes. Redigeeris Lutheri ladina keele vahendusel tehtud piiblitõlget – pühaduserüvetaja konservatiividele.

Rootsi riigivõim seisis pietismile vastu. Rootsi alamatele keelati õppimine Halle ülikoolis, ent see ei takistanud eriti pietismi levikut.

Tallinna pastor Heinrich Gutsleff (1680 - 1747), üks esimesi (Põhjasõja aeg). mitmed õpetajad lasti kohtadelt lahti – peeti kahtlasteks. Rootsi võimu lõppedes riiklik surve kadus ning pietistlike õpetajate arv kasvas hoogsalt. 1724 sai Tallinna Toomkiriku õpetajaks Hallelane-pietist, 1736 läks pietistide kätte ka Liivimaa kindralsuperintendendi koht – Jakob Benjamin Fischer.

Pietistidest õpetajate töö aitas oluliselt kaasa kiirendada sõjajärgset kirikuelu taastamist. Katekismust õpetati Halle meetodil – asendades pähetuupimise käskude seletamise ja arusaamise kontrollimisega. Asutati vaeslastekooli jne. Luges Mickwitz Francke soovitusel kolm korda aastas Piibli algkeeltes läbi, kulutades üheks lugemiseks üheksa nädalat, iga päev neli tundi. Pietistidega ühines ka aadlikke. Asutati orbudekodusid, levitati lauluraamatuid jne (Laur).

Hernhuutlus

Hernhuutlus on protestantlik äratusliikumine, mis on nime saanud oma keskuse Herrnhuti asunduse järgi Saksimaal. Röömsameelse, samas väga tundelise vagaduse toomine luterlikku kirikusse on olnud selle liikumise teeneks.

Hernhuutlaste tegevuse kõrgpunkt Eesti alal on olnud 18.-19. sajandil.

Hernhuutlased jõudsid siia 1730. aastatel, esialgu ühe liikumise juhtfiguuri Christian Davidi juhtimisel. Pärast hernhuutlaste juhi krahv Zinzendorfi enda visiiti Tallinnasse 1736 hakkas vendi saabuma rohkem. Hernhuutlased olid tänuväärt külalised Põhjasõjast laastatud maal, mille kiriklikkus oli suuresti küsitav. Vennaksed süvendasid juba pietistide poolt tasapisi juurutatud kommet pidada palvetunde väljaspool pühapäevast jumalateenistust. Mõisnikud kutsusid vendi mõisatesse eelkõige nende hea käsitööoskuse tõttu, vagadus oli seejuures esialgu ainult kasuks.

1740. aastatel oli vennaste algatatud liikumisega Eesti alal seotud ligikaudu 12000 inimest. Saaremaast kujunes üks liikumise olulisemaid keskusi Eesti alal. Ehitasid hulgaliselt palvemaju, toeks oli seejuures "Liivimaa projekti" jaoks Saksamaalt saadetak raha. Hävitati rahvaliku usuga seotud ohvrikohti, ehteid ja luksusasju.

Probleeme tekkis siis, kui vennaste mõjul tekkis soov oma kogudusega lahku lüüa luterliku kiriku alt ning liikumises endas esines äärmusliku ekstaatilisuse ilminguid. 1743-1764 oli vendade tegevus neil põhjustel keelu all. Siiski ei tähendanud see liikumise täielikku lõppemist ja ka keeluajal publitseeriti palju kirjandust, sh põhja-eesti keelne lauluraamat.

1764 andis Vene keisrinna Katariina II loa vennasteseltside tegevuseks, kuigi Balti kubermangudes leiti, et see luba kehtis vaid välismaalastele, ehk siis sisserännanud vendadele. Liikumine elavnes siiski, kuigi suurem populaarsus tuli alles 19. sajandil pärast talurahva vabastamist ilma maata, kui Aleksander I andis 1817 loa vennaste täieulatuslikuks tegevuseks.

Äratusliikumine luteri kirikus, mis nägi end õitseva puhkeva ratsionalismi vastasena, leidis vennastes liitlasi. 1817-1857 võib pidada vennastekogude teiseks õitseajaks Eesti alal, samal ajal oli liikumine Lääne-Euroopas ja Ameerikas

juba raugemas. 1839. aastaks oli eestlasi liikumises 74000, nende kasutuses 256 palvemaja.

Hernhuutlaste panuseks on üldiselt kirikuloolaste seas peetud ristiusu tõdede viimist rahvani. Just Zinzendorfi abiga saadi viimaks avaldada eestikeelne piiblitõlge 1739. Esimesed eestlastest kirjamehed tõlkisid ja kirjutasid ka ise hernhuutlikke tekste. Hernhuutlus on mõjutanud luterlikku kirikut edaspidi suunas, mida võiks nimetada madalkiriklikuks. Luterlikud teoloogid hakkasid arutlema ameti tähtsuse üle luterlikus kirikus. Lihtsad kirikuliikmed said järjest suuremaid õigusi tegutsemiseks. Kuigi rahvakiriku idee oli suuresti mõjutatud rahvaideoloogiast ja rahvuslusest, oli oma osa siin ka hernhuutlusel - tuli luua lihtsam, rahvalikum kirik.

Vennastekogud pakkusid talurahvale eneseteostusvõimalusi. Mitte asjata ei võetud hernhuutlik termin ärkamine nii eestlaste kui lätlaste rahvusliku liikumise sünonüümiks. Vennastekogude liikumisega kaasnev päevikute ja kirjavahetuse pidamine andis eestlastele motiivi kirjutamisoskuse omandamiseks. Teada on Urvaste talupoegade kirjad oma armsale südameisakesele Zinzendorfile. Vennastekogude liikumine andis tõuke koorilaulu, hiljem ka puhkpillimuusika levikule eestlaste hulgas. Kõrvale ei saa ka jätta liikumise kõlbelise külje tähtsust. Pole ülearune lisada, et nii Friedrich Reinhold Kreutzwald, Carl Robert Jakobson, Jakob Hurt, Villem Reiman kui Jaan Tõnisson olid kõik pärit hernhuutlikest perekondadest (Laur).

Teoloogiline ratsionalism

Sajandi keskpaigas jõuab Saksamaalt siia ka **teoloogiline ratsionalism**, saavutades sajandi lõpuks toetuse valdava osa pastorkonna hulgas. Eesti ajalookirjanduses on teoloogilisi ratsionaliste traditsiooniliselt loetud valgustajateks. Valgustuse tähendus on siiski avaram, haarates endasse ka teoloogilise ratsionalismi, mis on kitsam mõiste. Teoloogilise ratsionalismi rajajaks on saksa filosoof Christian Wolff (1679-1754). Wolffi meelest pidi filosoofia olema eluparandav ja õnne saavutamisele kaasaaitav. Suhtumine Jumalasse on deistlik: Jumal on maailma küll loonud, kuid selle arengusse vahele ei sekku. *Hiljem ei saa Jumal substantsi muuta, sest "ainult võhikud ehitusmeistrid on sunnitud tehtud plaani muutama"* (Hupel 1774). Seega pole ka jumalikku ettemääratust ja inimene on oma tegevuses vaba: kõik siin maailmas on võimalik, tuleb ainult tahta. Tähelepanu elu sealpoolsusele peaaegu puudub. Elu peab olema nauditav juba selles ilmas.

Eitades pärispattu, mis ei mahtunud nende optimistlikku maailmavaatesse, leidsid teoloogilised ratsionalistid, et õndsaks saavad kõik inimesed, kuna Kristus on risti lunastanud meie kõigi patud. Siit kasvas välja mõneti üleolev suhtumine pietistidesse. Jutlused muutusid nüüd õpetlikeks. Kui hea pietistlik pastor pani kirikutaie rahvast nutma või ohkama, siis ratsionalistliku õpetaja jutlus andis kuulajale nii mõnegi kasuliku näpunäite või tegi ta rikkamaks mõne praktilise elutarkuse poolest. (Laur)

6. Omavalitsus ja omaalgatuslikud organisatsioonid 19. sajandil: tee kodanikuühiskonna suunas⁷

Eesti 19. sajandi ühiskonna areng patriarhaalsest ja seisuslikust ühiskonnast modernse – so. kodanikuühiskonnaga – omariikluseni 20. sajandil oli Euroopa

⁷ Vt ka: Ea Jansen. Eestlane muutuv asjas. Eesti Ajalooarhiiv 2007. Ea Jansen; Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Ilmamaa 2004; Seltsid ja ühiskonna muutumine. Toim Ea Jansen, Jaanus Arukaevu. Tartu, Tallinn 1995; Eesti ajalugu IV. Ilmamaa 2003.

seisukohast mõnes mõttes tüüpiline. 19. sajand tervikuna tähistab rahvustunde esiletõusu kogu Euroopas ja selles plaanis polnud Läänemere idakaldal toimunu mingi erand.

Taust tegelikult Euroopa kontekstis märksa laiem – Prantsuse revolutsiooniga kaasnenud avalikkuse kujunemine ning veelgi vanem: 18. sajandi kp valgustus – lugemisringid, kohvikud, salongid jne. Vabatahtlikud ühendused ehk seltsid, ajalehtede välja andmine, ajakirjandus.

Eesti arengut eriti 19. sajandi teisel poolel iseloomustab üldine moderniseerimine, staatilise agraarühiskonna ümberkujunemine moodsa euroopaliku ühiskonna suunas, industrialiseerimine, linnastumine, vasttärrganud rahvusluse võidukäik.

Industrialise kapitalismi sünd muutis täielikult eurooplaste eluviisi ja nende vaateid elule. 19. sajandi Euroopale mõeldes kerkivad teadvusse mitmed märksõnad, seejuures vist küll kõigil esmajoones „industrialiseerimine“, „tööstusrevolutsioon“, „aur“, „teras“, „betoon“ jne.

Tööstuslik pööre ja linnade kasv tõid kaasa ka eesti ühiskonna professionaalse ja sotsiaalse struktuuri mitmekesistumise ja mitmete vahekihtide tekkimise – tuleb juurde hulk ameteid, inimesi, mida vana ühiskond ei tunne. Muutub elukeskkond.

Väga olulist rolli mängis **rahvastiku plahvatuslik kasv** – kiiresti langev suremus (heaolu teatav tõus, hügieen, haiguste ravi tõhusam) ja mõnevõrra hiljem sama kiiresti kahanev sündimus.

Ränne maalt linna (aga selle eelduseks on priikslaskmine, priinimede andmine, passiseadus jne) ning ränne kubermangudest välja – Eesti Vabariigi tekkemomendiks elab väljaspool etnilist piiri 20 % eestlastest (näit: Joosep Toots).

Samas: Eesti jäi ka sel perioodil siiski agraarmaaks – üle 80% inimestest elas industriaalsajandi lõpul veel maal. Aga siingi muutus asustuspilt ning kõikjale tungis ja hakkas kõike määrama kõikvõimas raha, kujundades inimeste suhteid ja seega ka eluhoiakuid. Algas põlluharimisviiside ja -vahendite, niisiis põllumajanduskultuuri muutumine. Ekstensiivselt intensiivsele. Turule orienteeritud tootmine ja rahaliste suhete areng.

Talu muutub kaubatootjaks. Mõisniku-talupoja suhe teiseneb patriarhaalselt suhtelt rahasuhteks, mida soodustavad igati 19. sajandi kp agraarseadused – agraarpööre (Jansen) Teotöö taandub, asendub raharendiga. Talude päriseksostmine 19. saj. II poolel hoogustub.

Rahvuslik ärkamine on siiski märgatavalt kitsam mõiste kui moderniseerumine – see rõhutab vaid muutuste üht külge.

Muutusi ei maksa aga üle hinnata. 19. sajandil jäi Eestis valitsevateks kihtideks peamiselt sakslastest koosnev aadelkond ja linnakodanikud – kaupmehed, ettevõtjad ja käsitöölised. Nende kõrval kujunes 19. sajandil välja järjest mõjukam baltisaksa literaadiseisus, mis 1850.–1860. aastatel tõusis tähtsusele teiseks seisuseks Baltimail.

Enamikus jäid eestlased 19. sajandil ühiskonna alamkihtiks. Kiirest linnastumisest hoolimata moodustasid maainimesed 1897. aasta rahvaloenduse andmetel umbes 80% Eesti rahvastikust. Mõisted «eestlane» ja «talupoeg» langesid 19. sajandi lõpul sisuliselt veel kokku.

6.1. Muutused kohalikus omavalitsuses

Priikslaskmine (1816, 1819) – talupoegadele isiklik vabadus, Kogu maa mõisamaa, talupoeg maast lahus, kasutab seda mõisnikuga sõlmitud vabalepingu põhimõttel. Talurahvas jagatakse mõisate kaupa omavalitsuslikesse kogukondadesse. Iga 1000 elaniku kohta üks kool jne. Liikumispiirangud jne.

Kuigi talupojad nüüd mõisast lahutati, moodustasid nad ikkagi mõisate järgi kogukonna, mida nimetati **mõisavallaks**, mis pidi hakkama nüüd ise tegelema oma siseprobleemidega. Traditsionaalne külakogukond hakkas kaotama oma senist tähendust, sest vald hakkas muutuma peamiseks talurahvast ühendavaks ja organiseerivaks haldusüksuseks. Enne tegeles sellega mõis. Pannakse alus vallavalitsusele. Mõisavald võis aga koguneda koosolekule vaid mõisniku loal, selle eeskostealusena.

Vallakohtud olid sisse seatud juba 1804. a. talurahvaseadusega, kuid selle otsused kuulusid mõisniku kinnitamisele. Taluperemeestest kohtunikud pidid tundma õppima kohtumenetlust ja nende ülesanded polnudki nii lihtsad, sest vallakohus tegeles kõige võimalikuga: tsiviil- ja perekonnasuhete asjadega, väiksemate kriminaalasjadega – vallakohtunikud olid nii uurijad, kaitsjad kui ka otsusetegijad ning seda kõike ka maarahva emakeeles, hakkab tekkima ja arenema ka vastav sõnavara. Talurahvaseaduste ja sel puhul välja antud kohturaamatutega pandi alus eestikeelsele juriidilisele terminoloogiale.

Aastal 1799 kogu Venemaal näljahäda puhuks ja seemnevilja jaoks sisse seatud magasiaidad olid nüüdsest valla ühisomand.

Eestimaa mõisavaldades oli asjade ajajana ametis vallatalitaja, kes aga allus mõisapolitseile. Liivimaal täitsid samu ülesandeid kaks vöörmündrit.

Talupoegade vabastamisega kaasnes ka teine rahva elu puudutav suur muudatus. Vabal talupojal pidi olema nimi nagu teistelgi vabadel inimestel. See oli Liivimaa talurahvaseaduses ette nähtud, ja Eestimaal anti selleks aastal 1834 eraldi korraldus.

1866. a vallakogukonnaseadus. Rüütelkondade ettepanekut muudeti tunduvalt ning põhimõtteks sai – vabastada vald mõisavalitsuse mõju alt.

Valdadesse valiti täiskogud [kõik täisealised mehed] ja vallavolikogud mille liikmetest pooled pidid olema peremeeste ja pooled maatameeste esindajad. Hääleõigus vaid peremeestel. Volikogu valis vallavanema [peremees], kellel ka politseivõimu õigused. Tegelikke asju hakkas ajama vallakirjutaja. Vallavolikogudest sai talurahva jaoks tähtis tegutsemisfoorum, kus õpiti esinema ja asju otsustama. Vallavalitsus madalam omavalitsusaste, kõrgem kuulus rüütelkondadele. Mõisnikel polnud õigust tühistada vallakogukonna otsust.

Aastal 1870 anti uus kohtukorralduse seadus, ning 1877 hakkas Eestis maksma Vene linnaseadus. Sellega muudeti vanad magistraadid linnakohtuteks, kuna linna hakkasid juhtima varandusliku tsensuse põhjal valitud linnavolikogu ja linnavalitsus eesotsas linnapeaga. Varandustsensuses soosis suuresti linnade sakslasi, kes säilitasid oma juhtiva positsiooni, peale mõne erandi, üle sajandivahetuse. Linnade elu puudutas ka aastal 1866 antud seadus, mis lõpetas tsunftide eesõigused käsitöö alal.

6.2. Omaalgatuslikud organisatsioonid

Kaasaegse seltsielu teke on tõenäoliselt kirjeldatav kodanliku ja kodanikuühiskonna reaktsioonina seisuslikule ning korporatiivsele elukorraldusele; seltsiga liitumise põhitingimuseks on tavaliselt enda huvi ja vaba tahe, mitte aga amet või päritolu.

Kodanikuühiskonna algeid võime märgata juba 18. sajandi lõpust, 19. sajandi alguses. Mõistagi esmalt saksakeelses ühiskonnas, seotud valgustusideedega ja Prantuse revolutsiooniga.

Tähtsus: Sotsiaalstruktuuri areng, Inimsuhete võrgustiku teke. Rahvuse kinnistumine.

Seltsid juhivad meie tähelepanu ühiskonna organisatsioonilisele struktuurile. Seltsiliikumise ajalugu osundab sellele, et ühiskonna arengu oluliseks kriteeriumiks on tema sisemiste sidemete vorm. See juhib tähelepanu inimeste ja gruppide vahelisele kommunikatsioonile.

Euroopa seltside ja seltsiliikumise juuri võib otsida keskajast, toonastest kutse- ja üliõpilasühendustest, ent oma tänapäevasel kujul on nad siiski uusaegne nähtus, pärinedes 18. sajandist.

Seltsiliikumine algas väikeste salaühingute (vabamüürlased) ja klubide, lugemis ja kirjandusringide ning elitaarsete teadusseltside vormis, hõlmates ühiskonna kõrg- ja keskkihte. 19. sajandi jooksul arenes Euroopa seltsiliikumine kindlaid erialasid ning sotsiaalse elu valdkondi korraldavate hiidorganisatsioonide või nende liitudeni, rahvaliidumiste või poliitiliste parteideni. Vabad ühendid omandasid Euroopa ühiskonna ühe olulise struktuurelemendina aina kasvava mõjujõu. Nad ületasid seisuslikkuse kammitsad ja muutusid kõikide sotsiaalsete gruppide aktiivsuse kanaliseerimise vormiks. Koos ajakirjandusega kujunesid seltsid moodsat avalikku elu kandvateks institutsioonideks, mis tasakaalustasid ja demokraatia puhul ka kontrollisid riigi- ning omavalitsusinstitutione. Sellepärast on kõik autokraatlikud ja autoritaarsed režiimid püüdnud vabu ühendusi kas kontrolli all hoida või koguni keelata.

Venemaa Balti provintssides püsis seisuslik kord eriti visalt, ka veel 19. sajandil. Seepärast elasid eesti ja läti talurahvas kaua oma traditsioonilise kultuuri maailmas, millele olid omased sellekohased ühise tegevuse ja suhtluse viisid ja normid.

Euroopa esimeste seltside hulgas olid põllumeeste seltsid; nende algust loetakse juba 1723. aastast Šotimaal. Saksamaal hakati põllumeeste seltsi asutama 1760. aastatel, Balti kubermangudes oli esimeseks selliseks 1792. aastal loodud Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsietet Riias, mis 1813. aastal koli Tartusse. 1838 baltisakslaste Õpetatud Eesti Selts, mis romantismist innustatuna tundis huvi Balti provintside ja nende põlisrahvaste ajaloo uurimise ning materjali kogumise vastu. Arusaadavalt levisid seltsid esialgu üksne baltisaksa kõrgkihtide seas, kes olid haritumad ning kellel olid tihedamad kultuurisidemed Saksamaaga ja sealse valgustusliikumisega. Saksamaa eeskujul asutati vabamüürlaste loozhe, lugemisringe ja klubisid, kus harrastati seltskondlikku suhtlemist ja eneseharimist.

Venemaal oli seltsiliikumine tundmatu.

Seltsiliikumise ajalugu võib jagada kolme etappi (Jansen)

Esimesel arenguetapil oli seltsiliikumine selgelt elitaarne - ennast kõrgkihtide hulka kuuluvaks pidavate inimeste harrastus. Oma ehedas vormis jäi see etapp 18. sajandi viimase kolmekümne aasta raamidesse. Ühe olulisema joonena näeme, et selleaegne *kodanlik avalikkus* ei olnud avatud, vaid seltsidest püüti sinna sobimatuid isikuid kõrvale tõrjuda. Ka kõige vabameelsema saksa klubi ruumidesse pääsesid eestlane ja lätlane üksnes teenrina. Võrdsuspõhimõtte avaldus kõige tugevamini teadusseltsides ja korporatsioonides (vt. Grünewaldt),

kus leidus mõningaid eesti ja läti päritolu haritlasi. Äratatuna valgustuse ja romantismi vaimust, kuulutasid nad oma eesti päritolu, aganende elulaad ja harjumused sidusid neid saksa haritlastega ja nende eestikeelne tegevus kandis estofiilset ilmet. Haritlased, aadlikud jne. Õpetatud Eesti Selts näiteks, Faehlmann, Kreutzwald.

Seltsiliikumise **teises etapis** (19. sajandi I pool – kp) laienes seltsiliikumisse "juhatavate" isikute ring. Enam ei jälgitud rangelt seisuspiire. Nüüd sai ka võimalikuks eestlaste seltside teke, mis algselt olid kohalike sakslaste eestkoste all - *hooldatud omaalgatus* – (Ea Jansen)

Selles pole midagi imestamisväärset:

Me teame, et vallakogukondade loomisega sai alamrahvas võimaluse teostada mingil määral haldus-, politsei- ja kohtufunktsioone – samuti eestkostealusena.

Esialgne omaalgatuslikkus arenes loomulikult eesti talurahva valitsevate kihtide kontrollija igakülgse hoolduse all. Tavaks oli valida nende esindajaid seltsi juhatajaks, juhatuse liikmeks või vähemasti auliikmeks. Maal algatasid kooride ja seltside asutamist peamiselt pastorid ja köstrid. Kõrgkihtide esindajad suhtusid eestlaste seltsidesse algul üsna heatahtlikult, nähes neis paiku, kus alamrahvale pakutakse võimalust laulu ja muusikaga viisakalt aega veeta. Nii said oma seltside mõttest aru esialgu ka linnaeestlased ise. Mõistliku ajaviite hulgas oli esikohal koorilaul.

Heaks näiteks on piibliseltsid 19. sajandi esimesel poolel. Ei saa väita, et talupojad ühinesid selliste seltsidega lausa sunniviisil ega ka seda, et nad olid ehtsalt vabatahtlikud. Piibliseltside asutamise algatus tuli vaieldamatult väljapoolt talupoegade ringi.

Pastorite ja köstrite poolt rajatud esimesed laulukoorid, milles on ju ikka nähtud hilisemate muusikaseltside eelkäijaid, samuti 1860. aastatel asutatud esimesed "tõelised", saksa seltside tüüpi eesti muusikaseltsid maal ja linnas kuulusid veel hooldatud omaalgatuslikkuse perioodi.

- 1840 aastail esimesed pasunakoorid Väägveres ja Tormas, S!
- Revalia (1863), Estonia (1865), Vanemuine (1865)

Ühiskondlik murrang – ärkamisaeg - oli tulekul, kuid sajandi keskpaiga agraarseadused alles hakkasid mõju avaldama ja eesti talupoeg ei tundnud end veel kuigivõrd „vaba indiviidina". **1869 – Laulupidu**, mis annab suure tõuke.

Veelgi enam andis seisuslik alaväärsuskompleks end tunda linnasiirdujate seas. 1860. aastaid on käsitatud eestlaste ja lätlaste saksastumise kõrgajana. Just kasvav sotsiaalne mobiilsus tõi kaasa soovi olla nagu sakslased - nii kultuurilis-keelelist saksastumist kui ka lihtsalt sakslaste elustandardini jõudmist ja oma emakeelele toetuva hariduse ning linlike eluvormide kultiveerimist.

Eesti seltside teket ei saa siiski vaadelda vaid rahvusliku emantsipatsiooni avaldusena – soovina seada saksa seltsile vastu eesti selts, saksa koolile eesti kool jne. Teise faktorina tuleb siinkohal mängu talupoegkonna kujunemine rahvuseks.

Maarahva saamine eestlasteks ei tähendanud vaid pelgalt oma eestlaseks-olemise avastamist. Rahvuse süünd tähendas ühtlasi kultuurilist ümberkujunemist, tuhandete tavade, harjumuste, uskumuste väljavahetamist, nihkeid rahvamuusikas, -laulus, -tantsus, rõivastuses jpm. Seega vastandus eestlaste asutatud selts mitte ainult saksa seltsile vaid ka rahva enda minevikule, tema senisele elukorraldusele kõige laiemas mõttes. Saksa seltsiga ühendus eesti seltsi vorm ja korraldus; omaenda rahva minevikuga aga liikmeskonna päritolu ja kõneldav keel ning siiski midagi ka minevikust.

Igatahes tõusid 1860.–1870. aastate vahetusel eesti seltsiliikumise arengu oluliseks mõjutajaks nüüd juba keskmisest talupojast parema hariduse saanud inimesed, keda kõiki on eesti oludest lähtudes nimetatud haritlaskonnaks, ehkki enamuse neist "vääris" seda nime tõepoolest vaid talupoegliku Eesti kontekstis. ajakirjanduse roll

Ärkamisaja esimeste rahvuslaste aktiivne grupp 1860. ja 1870. aastate vahetusel ei olnud eriti arvukas, kuid siiski algas selle juhtimisel 1870. aastaist teatud mõttes uus faas eesti seltsiliikumises. Jansen arvab, et sakslastelt üle võetud omaalgatusliku organisatsiooni mudelit hakati teadlikult rakendama kõigepealt emakeelele rajatud kirjakultuuri edendamiseks, eelkõige omakeelse rahvahariduse taseme tõstmiseks – Eesti Üliõpilaste Selts 1870, Eesti Kirjameeste Selts, 1872.

Umbes siit maalt võiks näha piirjoone algust seltsiliikumise teise ja kolmanda etapi vahel. Siiski jäi eesti seltsiliikumine veel paariks aastakümneks „rippuma“ hooldatud ja massilise omaalgatuse vahele. Oluliseks uueks ilminguks sai nn „kohalike tegelaste“, maakooliõpetajate, talunike, käsitööliste jt arvukas liitumine seltsiliikumisega.

1. EKS

Eesti Kirjameeste Selts

Juba 1860. aastail tekkis eesti haritlaste mitteformaalseid ühendusi; kümnendi lõpus loodi suuresti Soome Kirjameeste Seltsi eeskujul Eesti Kirjameeste Selts, mis kinnitati 1872. aastal. Kõrgkihtide ja vene riigiametnike eestlastesse suhtumisele oli iseloomulik see, et seltsi nimetati ametlikes venekeelsetes dokumentides Kirjaoskajate Eestlaste Seltsiks. Kirjameeste selts tegeles raamatute, eelkõige algupäraste eestikeelsete õpikute trükki suunamisega ja aitas sel viisil kaasa rahvakoolide õppetöö taseme tõstmisele. tegutseti ka keelekorralduse vallas ning tänu seltsile mindi üle soomepärasele kirjaviisile täielikult üle. President Jakob Hurda juhtimisel tegutses Kirjameeste selts tulemusrikkalt ka rahvaluule kogumisel, koondades enda juurde peale liikmete ka korrespondente rahva seast. Liikmeskonna enamiku moodustasid rahvakooliõpetajad maalt, kandes laiali ühendusel iseloomulikku rahvuslikku meelsust.

Rahvuslastest kirjameeste töö viljaks oli seegi, et eesti avalikkuses hakati seltse väärtustama kui "isamaa edenemise" panti. Koos hakkasid töötama kolm kultuurimeediumi: seltsid, ajakirjandus ja rahvakool – ja seda rahva vaimu ja avaliku arvamuse kujundamisel.

Kolmas periood: Aleksander III valitusaeg, eriti 1890. aastad on teada kui venestuspoliitika aeg Baltimail. Samas, nii paradoksaalne kui see ka pole, algas just neil aastail seltside massilevi eestlaste seas, haarates nii linna- kui ka maakeskkonna. 1890. aastate lõpuks kattus maa eesti muusika-, karskus-, põllumeeste- ja tuletõrjeseltsidega, lisaks veel rohked vastastikused tulekindlustusseltsid ja abistamiskassad, milles väljendus samuti omaalgatusliku ühistegemise printsiip.

Lisaks ka vanavara korjamise aktsioon – 1880-1890, osales aktiivselt üle 1200 kirjasaatja.

Seltside asutamine üle kogu maa sai võimalikuks rahvuslikult ning kultuuritahteliselt meelestatud „kohalike“ aktivistideringi märgatava laienemise tõttu ning põhines sotsiaaloludes vahepeal toimunud muutustel. Nõnda olid maaseltside asutajad ja juhatuste liikmed enamasti rahvakooliõpetajad, sageli ka nooremavõitu taluperemehed ja maa-käsitöölised ning väikeametnikud (vallakirjutajad).

1880.—1890. aastate eesti seltsiliikumises kajastub rahvakooliõpetajate kui eesti intelligentsi tollase arvukaima rühmituse, samuti muude eesti alam- ja keskkihtide (kuivõrd need kujunemisel olid) laienev osavõtt avalikust elust. Sajandite vahetusel ja 20. sajandi esimeste kümnendite jooksul läksid liikvele ja haarati kaasa avalikku ellu uued sotsiaalsed grupid, seda nii ühiskonna horisontaalset kui ka vertikaalset jaotumust silmas pidades. tööliste organiseerumine - Tööliste lülitumine olemasolevatesse kultuurhariduslikeesse ja majanduslikeesse seltsidesse ning ühine tegevus keskkihtidega leevendas mõneti sotsiaalseid kontraste ja soodustas eesti ühiskonna integreerumist. Samuti naiste organiseerumine.

Seltsiliikumise tähendus

Seltsiliikumise tähendus on eeskätt rahvusliku iseteadvuse ja rahvuslike ülesannete levitamises. Parast 1850.-60. aastate sissejuhatavat järku muutub see seltsiliikumise vahendusel eestluse üldiseks sisuks. Sel perioodil õnnestus eesti rahvusliku identiteedi loomine. Rohkem kui miski muu hakkas see tõkestama ka ümberrahvustumist. Isetegevus seltsides oli oluliseks vastukaaluks venestusele ning kasvas seejuures aktiivsete inimeste oskusi ühiskondlikuks tegevuseks. Seltsid oma struktuuriga õpetasid demokraatia algeid. Selts on mõttekaaslaste ühendus, aga ka asutus oma bürokraatia ja asjaajamisega. Tal on oma põhiseadus, oma kassa ja varad ning omad valitavad ametnikud ning esindusorganid (juhatused, eestseisused). Sellisena meenutab ta omavalitsust ja on koos viimasega riigi mikromudeliks. Selts on vahendiks ja sammuks omariiklusele ning ühtlasi riikluse kool. Omavalitsused (vallad) kujunesid alates 19. sajandi algusest välja vallakohtutest. Nii Liivi- ja Eestimaal kujunes otsustavaks 1866. aasta, mil seadus sätestas talupoegadele kohaliku omavalituse, mis vaba mõisa eestkoste alt. Tegusamad taluperemehed olid selleks ajaks juba tuttavad selliste asjadega nagu koosoleku pidamise kord, valimised salajase hääletuse teel, protokollide pidamine ja eelarve koostamine ning 1866. aastast alates seda veelgi väljaarenenumal kujul.

Kui esimeste suuremate keskseltside puhul võib öelda, et neis domineeris kasvatav alge – tegevus oli suunatud seltsist väljapoole jäävate inimeste õhutamisele, õpetamisele ja harimisele, siis hiljem massiliseks muutunud kohalike seltside puhul tuleb arvestada ka õppivat, ennastharivat alget. Selts kui mäng, mäng kui õppimismeetod.

Eesti seltside algajal andis end algul teravasti tunda ka kogenematus organiseerimises, harimatus, samuti vanade külaühiskonnale omaste käitumisreeglite minetamine ja uute puudumine. Juhatuses tekkisid inetud konfliktid, seltsi üritustel oli häda distsipliiniga ja klubielu kippus sarnanema kõrtsieluga. Aegamööda juurdusid ka linnaeestlaste seas saksa väikekodanlusele omased, tollal tsiviliseerituse tunnuseks peetud käitumismallid ja riietumistavad. Linnaseltsides kirjutati meesliikmetele ette, missugustes riietes tohib seltsi peole tulla (must ülikond, valged kindad).

Ärkamisaegse seltsielu etappidesse jagamisel ei saa võtta asja nii, nagu oleks üks teema teise välja vahetanud (põllumajandus koorilaulu, haridus põllumajanduse), vaid teemad lisandusid üksteisele.